

ANADOLU ŞEHRİNİN SU YAPILARI

ANKARA, 2013

ANKARA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

ASKİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

YAYIN NO: 4

ANADOLU'DA SU MEDENİYETİ DİZİSİ: 1

ANADOLU ŞEHRİNİN SU YAPILARI

Mustafa Bektaşoğlu

ISBN

978-9944-473-59-0

EDİTÖRYAL YAPIM
TASARIM & BASKI

SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.
Cevizlidere Cad. 1237. Sok. No: 1/17 Balgat/ANKARA
Tel: 0312 472 37 73
www.sfn.com.tr

ASKİ Genel Müdürlüğünün kültür hizmetidir. Parayla satılmaz.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ İ. Melih GÖKÇEK.....	4
SUNUŞ İrfan KAYA.....	6
Anadolu'da Yerleşim Yerlerinin Vazgeçilmez Mekânı HAMAMLAR.....	11
Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma.....	17
Küberanın Çarşı Hamamlarına Gidişi.....	20
Hamam Safası.....	25
Gelin Hamamı.....	27
Kırk Hamamı.....	28
Hamama Girip Çıkma Şekli.....	29
Suyun Duaya Dönüştüğü Yapılar ŞADIRVANLAR.....	33
1. Bir Havuzdan İbarettir Şadırvanlar.....	38
2. Üst Örtüsü Havuz Köşelerine Yerleştirilmiş Sütunlarla Taşınan Şadırvanlar.....	39
3. Baldaken Tarzı Şadırvanlar.....	40
4. Münferit Tipteki Şadırvanlar.....	41
Suyun Zamanla Beraber Aktığı Yapılar ÇEŞMELER.....	43
Anadolu'nun İyilik Pınarları SEBİLLER.....	65
İnsanoğlunun Eski Yaşam Sondajı SU KUYUSU.....	75
Artezyen Kuyusu.....	78
Kuyunun Bölümleri.....	79
YUNAK VE ÇİMEK.....	81
Su Kültürümüzün Kutsal Aracı MUSLUKLAR.....	83
Mazinin Efsun Kokan Su Depoları SARNIÇLAR.....	93
Selçuklu ve Osmanlı Devri.....	98
Anadolu'da Yerleşim Yerlerinin Vazgeçilmezi KÖPRÜLER.....	103
Anadolu'da Eskiçağ ve Ortaçağ'dan Kalma Köprüler.....	112
Köprü Mimarları.....	133
Suyun Engelsiz Ulaşmasını Sağlayan Tarihî Yapılar SU KANALLARI VE KEMERLERİ.....	137
Su Yolu ve Kanallar "Ark" veya "Arık".....	146
Su Hendeği ve Sulama Kanalları.....	147
Bir Tarihî İşletme SU DEĞİRMENLERİ.....	149
Su Çarkları.....	154
Su Oluğu.....	154
Değirmen Taşları.....	155
Su Çarkı.....	157
DİPNOTLAR.....	158

ÖN SÖZ

Su'dan başlayan, su içinde serpilen, su ile devam eden, su'dan mahrum kalınca sona eren, kısacası su etrafında şekillenen bir hayattır insanınki. Anadolu'da kurulan bütün medeniyetlere ev sahipliği yapan su hakkında tarih kitaplarının yaprakları; medeniyetlerin kurulması, gelişmesi ve hatta bazen de yok olmasında suyun çok önemli bir rol oynadığını yazmaktadır.

Uygarlıkların beşiği kabul edilen Anadolu toprakları üzerinde tarih sahnesinden geçmiş pek çok medeniyet, su ile yoğrulan Anadolu şehirlerine çok sayıda eser bırakmıştır. Bu nedenledir ki, gerçek bir su medeniyeti olan Anadolu'ya kulak verdiğimizde duyduğumuz ilk ses "suyun sesi" olur. Bütün dinlerde ve felsefelerde hayatın en temel vazgeçilmezi olarak algılanan ve bir medeniyet olarak kabul edilen "su" ile ilgili bilinenler, bilinmeyenlere nispetle oldukça düşüktür. Özellikle Anadolu'da

İ. MELİH GÖKÇEK / ANKARA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE BAŞKANI

su medeniyeti ile ilgili belgelere dayalı, daha detaylı çalışmalara büyük ihtiyaç vardır.

Bu bağlamda, su medeniyetimizi anlamayı ve tanıtmayı amaçlayan ve 6 kitaptan oluşan “Anadolu’da Su Medeniyeti” kitap serisi, bu konuda hazırlanacak birçok eserin oluşumuna da zemin hazırlayacaktır.

Hayat kaynağını yaşatan bir kurum olma vizyonu, modern yönetim anlayışını benimseyen kurum olma misyonu doğrultusunda hızla ilerleyen ASKİ Genel Müdürlüğümüz, gelecek nesillere bilimsel eserler bırakmak amacıyla yayın faaliyetlerine de büyük önem vermektedir.

Sahasında önemli bir boşluğu dolduracağına inandığımız bu kitap serisinin, akademik çalışmalar başta olmak üzere ilgili kurum ve kuruluşlar ile halkımıza faydalı olmasını temenni ediyorum.

Millî kültürümüze ve eğitim dünyamıza kazandırılan bu seriyi yayına hazırlayan araştırmacı, yazar ve ilim adamlarımıza; basımında emeği geçen herkese ve şehrimizin tanıtımı için emek veren diğer gönüllü kuruluş ve kişilere teşekkür ediyor, bu değerli eserlerin Ankaralıları hayırlı olmasını diliyorum.

SUNUŞ

Su, hayatın devam etmesi için insanogluna bahşedilen en büyük nimetlerden biri...

Türk kültürünün temel miraslarından birisini “su kültürü” oluşturmaktadır. Türkler, hem yazılı, hem de sözlü kaynaklarında suya önemli bir kutsiyet atfetmişler, büyük saygı göstermişler ve suya olan saygılarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Suya değer vermişler, onu aziz bilmiş, onun hayat için ne kadar gerekli olduğunun farkında olmuş bir medeniyet kurmuşlardır.

Su; şehirler, ülkeler ve kıtalar arasında yol alırken akıp geçtiği yerlerdeki kültürleri, insanları ve medeniyetleri birbirine taşır ve yakınlaştırır. İnsanoğlu suları vadilerden geçirmek için su kemerleri ve kanallar, suyun basıncını dengelemek için su terazileri, düzenli dağıtım için maksemeler, suyu biriktirmek için havuzlar, kuyular, sarnıçlar ve bendler inşa etmişlerdir.

Suya olan sevgiyi, saygıyı ve ona verilen kutsallığı Anadolu’nun birçok yerinde ortaya çıkan kalıntılardan anlamanız mümkün. Yol kenarlarına yapılmış çeşmelerde de görebilirsiniz, ince işlemeli bir ibriğin, bakracın, tasın, tabağın üzerinde de. Bir maşrapanın kulpunda ya da bir şifa tasında da görmeniz mümkün. Suyun dokunduğu hangi eşya olsa o da değerli görülmüş. Suyu bütün

canlıların temel ihtiyacı olarak bilmek, ortak bir nimet olarak görmek ne kadar güzelse, paylaşmak da o kadar güzel addedilmiş.

Anadolu Toprakları üstünde, son dörtbin yıl boyunca gerçekleştirilmiş olan su mühendisliği eserleri, Türkiye'yi tarihî su yapıları açısından dünyanın en zengin ve ilgi çekici Açık hava müzelerinden biri kılmaktadır.

Günümüz dünyasında, hizmet anlayışları, yönetim sistemleri, teknolojik araçlar, beklenti düzeyleri ve kalite standartları hızlı biçimde değişmektedir. Bu değişim ve dönüşümün gerisinde kalmadan gelecekte var olabilmek ve sahip olunan kaynakları en rasyonel biçimde kullanabilmek her kurum için kaçınılmaz bir gerekliliktir. Genel Müdürlüğümüz bu anlayıştan hareketle geçmişin güzelliklerinden esinlenerek geleceği kurgulamakta ve bugünü en

iyi değerlendirebilmenin gayretini yaşamaktadır.

Başkentimiz Ankara'nın temiz ve atık su işlemlerini yürüten bir kurum olarak, yaptığımız işin bizler için bir övünç kaynağı olduğunun ve üstlendiğimiz sorumluluğun büyüklüğünün farkındayız.

Geçmişî hatırlayarak geleceğe ışık tutmak amacıyla "Anadolu'da Su Medeniyeti" başlığı altında "Anadolu Şehrini Su Yapıları", "Ankara Hamamları ve Kaplıcaları", "Anadolu Şehrini Günlük Hayatında Su Kültürü", "Anadolu'da Suyun İzi", "Geleneksel Türk Sanatında ve Edebiyatımızda Su" ile "Ankara'da Su Altyapısı" başlıklarıyla altı kitaptan oluşan bir dizi kitap serisi hazırlattık.

Kitapların yayın dünyasına, konuyla ilgilenen akademisyenler başta olmak üzere, belediyeler ile tüm resmî ve özel kurumlara faydalı olması dileklerimizle...

ürklerde hamam, şehirlerin, yerleşim yerlerinin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Selçukluların Anadolu topraklarına yerleşmesiyle her tarafta hamamlar yapılmaya başlanmıştır. Hamama en fazla önem veren Osmanlı Türkleri olmuş ve devletin sınırlarının ulaştığı her yerde irili ufaklı hamamlar yapılmıştır.

Geçmişte Anadolu'ya gelip izlenimlerini yazmış seyyahlar eserlerinde hamamlara geniş yer ayırırlar. Bunlar Batı'nın hayran kaldığı temizlik kalelerinin görüntüleridir. Eski tarihçilerin eksik bıraktığını bu izlenimlerden tamamlamak mümkün... Hamam denince bol su ve toplu temizlik düşünülebilir.

Nasrullah Kadı tarafından 1508 yılında yaptırılan Arabapazarı hamamı, Kastamonu.

Terlemek için üzerine uzanılan ve alttan ısıtılan geniş mermer seki; göbektaşı.

Anadolu'da Yerleşim Yerlerinin Vazgeçilmez Mekânı HAMAMLAR

Osmanlı hamamları XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalıların ilgisini çekmiş ve bazı yerlerde benzerleri yapılmıştır. Bu ilginin kaynağı şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden gezginler, tüccarlar ve yabancı elçilerdi. Bu geziler ya da görevler sonrasında Avrupa dillerine bugün de varlığını koruyan "Türk hamamı" deyimini girmiştir.

Halkın yıkanması, dinlenmesi için yapılmış, özel bir tasarımı ve ısıtma sistemi bulunan yapılardır. Hamam, Türk-İslam şehirlerinin önemli sosyal yapılarından birisidir. Bu sebeple gerek Kur'an ve gerekse Hz. Peygamber'in hadislerinde bu mesele üzerinde önemle durulur. Temizlik olmadan hiçbir ibadetin yapılamayacağı emri gereğince her Müslüman hem vücudunu, hem elbisesini, hem de bulunduğu çevreyi temiz tutmak zorundadır. Bu anlayışın bir sonucu olacak ki, ibadet yeri olan cami yapılmadan önce, onun inşaatında çalışanların temizlenmesi için hamam yapılıyordu.

Sanat ve mimarlık tarihi bakımından büyük önemi bulunan hamamlar, kültür tarihi açısından da önem arz ederler. Kubbe ve diğer bazı mimari özellikleri ile camiyi andıran bu müesseseler halkın yıkanması, dinlenmesi için yapılmış, özel bir tasarımı ve ısıtma sistemi bulunan yapılardır.

Arapçada “ısıtmak, sıcak olmak” anlamındaki hamm (hamem) kökünden türeyen hamam (hammam) kelimesinin sözlük anlamı “ısıtan yer” demek olup “yılanma yeri” manasında kullanılmaktadır.

Hamam, suyun ısıtılması suretiyle insanların yıkanması için yapılmış bir tesistir. Yer altından fışkıran, içinde kimyevi maddelerin varlığı sayesinde bazı hastalıklara karşı şifa verici özellikleri bulunan suların kullanıldığı yapılara da bazen hamam denilmekle beraber, bunlara Türkçede “kaplıca” ve suyun genellikle tabii olarak sıcak oluşundan dolayı “ılıca” adı verilir. Kaplıcaları hamamlardan ayıran en önemli özellik, büyük yıkanma mekânının ortasında bulunan geniş havuzdur.

Türklerde hamam, şehirlerin, yerleşim yerlerinin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Selçukluların Anadolu topraklarına yerleşmesiyle her tarafa hamamlar yapılmaya başlanmıştır. Hamama en fazla önem veren Osmanlı Türkleri olmuş ve devletin sınırlarının ulaştığı her yerde irili ufaklı hamamlar yapılmıştır. Bunların dışında büyük konaklarda, varlıklı kişilerin evlerinin yanında küçük ölçüde özel hamamlar da yapılmıştır. Küçük yerleşim yerleriyle köylerdeki evlerde ise gusülhane denilen yıkanma yerleri inşa edilmiştir.¹

Göçebe Türklerin de deriden yapılmış ve “çerge” denilen çadır hamamları olup, burada yıkıyorlardı. Orta Asya Türk devletlerinde hükümdarların kullandığı bu hamam Bizans’a da geçmiş olup, imparatorlar sefere çıktıkları zaman çadır-hamamda banyo yapıyorlardı. Bu göçebe kültürünün Selçuklularla birlikte Yakın Şark’a geçmiş olması tabii idi. Türklerin hamama verdikleri bu önem, konakladıkları yerlerde çadır hamamları kurmalarından da anlaşılmaktadır. Filhakika I. Alaattin Keykubat, Anadolu’da “Hamam-ı seferi” denilen bir çadır-hamam ile birlikte

Roma Hamamı harabeleri, Burdur.

sefere çıkıyor; altın, gümüş takımlar, amber kokular bu hamamın levazımında bulunuyor idi. Harzemşahlar ordusunda da mevcut olan bu hamam eski adıyla “çerge” ismini muhafaza ediyordu. Yarı göçebe olan Akkoyunlular’ın da “çerge”yi kullandıklarını biliyoruz.²

Selçuklu çarşı hamamları genellikle tekli hamamlardır. Bunlar haftanın belli günlerinde kadınlara, belli günlerde ise erkeklere hizmet veriyordu. Ancak daha sonraları kentlerin genişlemesi ve hamamların ihtiyacı karşılayamaz hâle gelmesiyle birlikte tekli hamamların hemen bitişiğine birer hamam daha inşa edilerek çift hamam hâline dönüştürülmüştür.³

Türkler XI. yüzyılda büyük kitleler hâlinde Ön Asya’ya geldiklerinde kendi hamam geleneklerini de taşıdılar. Kars civarındaki Ani harabelerindeki XI-XII. yüzyıla ait Selçuklu hamamı, aynı plan özellikleriyle sonraki yüzyıllarda da Anadolu sahasında devam etmiştir. Sadece büyük kasabalarda veya şehirlerde değil, kimi zaman, bugün için köy diyebileceğimiz daha küçük iskân yerlerinde de, XIII. ve sonraki yüzyıllarda hamam bulunuyordu. Batı Türklüğünde görülen Türk hamamı, köken itibarıyla Roma ve Bizans etkisi taşımayıp kesinlikle İç Asya’dan gelen unsurlar içerir.⁴

Osmanlı tarihi boyunca çok sayıda hamam inşa edilmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi; hamamların iyi gelir getirmeleri sebebiyle hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmesidir. İkincisi; hamamların ait oldukları yapı sisteminin merkezi olan cami cemaatine hizmet vermesidir.

Hamamların sosyal hayatın çeşitli safhalarıyla da ilgisi vardı. Evlenecek kızlar düğünden iki gün önce “gelin hamamı”na götürülür, kız ve oğlan tarafı ile yakın akraba ve eş dost hamama davet edilirdi. Bunun için hamam, kız evi tarafından kiralanır veya davetlilerin ücretleri de ödenirdi. Anadolu’da “kına hamamı” da denilen gelin hamamından başka bazı yörelerde “güvey hamamı” da yapılırdı.⁵

Türk dili içinde de hamam kaynaklı çok sayıda deyme rastlanır. “Hamam gibi olmak”, aşırı sıcak yerler için kullanılır. “Hamama giren terler”, güç durumu göze alanların karşılaştıkları zorlukları anlatır. Kendisini boş yere övenler için kullanılan deyim de “hamamda gazel atmaktır.” “Hamam suyu ile misafir ağırlandı”, Türk toplumunda misafire verilen önemi anlatır. “Düğüne gider zurnaya, hamama gider kurnaya âşık olur” sözü geçici hevesliler için, “düğünde zurna beğenmez, hamamda kurna beğenmez” hoşnutsuzluğu bir karakter hâline getirenler için kullanılır. Değişmeyen durumları anlatmak için, “eski hamam eski tas” denir. Mevlevîliğin deyimlerinden birisi olan “hamama götürmek” ise, çileyi dolduran Mevlevî’nin hamama götürülerek çile elbisesini çıkarttıktan sonra yıkanması ve yeni elbise giyerek postuna oturmaya hak kazanması anlamına gelirdi.

Hamamlar, mimari büyüklükleri ve güzellikleri, devlet adamları ya da zengin kişiler tarafından yaptırılmaları, hemen herkesin mutlaka yararlandıkları yerler olmaları nedeniyle doğal olarak edebiyatın da konusu olmuşlardır. Osmanlı divan edebiyatında hamamları anlatan şiirlere genel olarak “hammamiye” denirdi. Hammamiyeler genellikle kaside olarak kaleme alınmışlarsa da, başka formlarda yazılmış hammamiyelere de rastlanır. Divan edebiyatında ilk hammamiye örnekleri XVI. yüzyılda verilmiştir. Halk edebiyatında hamamları anlatan destan örnekleri görülür.

Türk hamamlarında bir kısmı hâlen kullanılan, bir kısmı ise artık imal edilmeyen bir dizi aksesuar ve araç kullanılır. İşlemeli pirinç, bakır ve gümüş hamam tasları ve nalınlar, el işçiliğinin en güzel örneklerinin verildiği hamam aksesuarlarından. Gelinin çeyiz bohçasında gümüş hamam taşı bulunması, bazı bölgelerde hâli vakti iyi olanlar tarafından hâlen sürdürülen bir gelenektir. Hamamda bulunmasına rağmen, Osmanlı döneminde kadınlar çoğunlukla kendi hamam taslarını götürürlerdi. Günümüzde maliyeti ve mermerle çarpışınca çok ses çıkarması sebebiyle artık plastik hamam tasları kullanılmaktadır.

Hoca Hamamı, Harput/Elazığ.

Yıldız Hamamı, Amasya.

Hamamlarda kadınların ayaklarına giydikleri ve Türk el sanatının narin ürünleri olan nalınlar, ayakları, sıçrayan pis sulardan korumak için yaklaşık bir karış yüksekliğinde ve kaymayı önlemek için tahtadan imal edilir; üzerleri sedef, kaplumbağa kabuğu ve gümüş kakma ile süslenirdi. Nalınların süslemeleri de diğer hamam malzemeleri gibi yıkanan kişinin sınıfsal konumunu gösterirdi. Yeni gelinlerin, loğusaların, hâli vakti yerinde olanların nalınları mutlaka gümüş kakmalı olurdu. Nalınlar eve götürülmez, hamamcı kadına emanet edilirdi. Günümüzde artık nalın yapılmamakta, onun yerine ender olarak yine tahtadan yapılmış ancak süslemesi olmayan takunyalar, çoğunlukla ise plastik terlikler giyilmektedir.

Osmanlı hamamları XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalıların ilgisini çekmiş ve bazı yerlerde benzerleri yapılmıştır. Bu ilginin kaynağı şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden gezginler, tüccarlar ve yabancı elçilerdi. Bu geziler ya da görevler sonrasında Avrupa dillerine bugün de varlığını koruyan “Türk hamamı” deyimini girmiştir.

Yıldırım Beyazıt döneminde başlanıp Çelebi Sultan Mehmet döneminde tamamlanan Ördekli Hamamı, Bursa.

Pierre Belon 1553'te Paris'te yayınlanan kitabında, Türklerin, çocukların bakımı, beslenmesi ve temizliklerinde Avrupalılardan ileri durumda olduklarını söyler, İstanbul'daki hamamlardan ve sağlık üzerindeki olumlu etkilerinden bahseder.⁶

Bazı hamamlar günün muhtelif saatlerinde kadınlara ve erkeklere tahsis edildiği gibi bazıları da sırf kadın ve erkeklere mahsus olmak üzere iki bina olarak yan yana yapılmıştır. Bunlara çifte hamam denir. İstanbul'un önemli hamamları ekseriya böyle çifte hamam olarak yapılmıştır. Türk hamamları eski Roma ve Bizans hamamlarına çok benzer. Evliya Çelebi 1640 tarihinde İstanbul'da 168 umumi hamam ve 4385 hususi hamam mevcut olduğunu yazmaktadır.

Avrupa'da Türk hamamları tertibatında yapılan hamamlara da hamam ismi verilmiştir. Bunlar tertibat itibarıyla umumi modern banyolardan ayrılır.

Alafranga ve alaturka tertibatta yapılan bütün yıkanma binalarına da hamam denir. Bunların umuma mahsus olanlarına umumi hamam; konak, ev ve saray hamamlarına hususi hamam denir.⁷

Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma

Eski gündelik ve sosyal hayatımızda önemli bir yer işgal etmiş bulunan Türk hamamlarının dünyaca tanındığı malumdur. Ancak fonksiyonlar icabı özel bir mimari biçime ve plan kuruluşuna sahip bulunan bu yapıların ısıtma, su ve aydınlatma tesisatı hakkında pek az şey söylenmiştir.

İhtiva ettiği mekânların tabii veya suni ışıkla aydınlatılmalarında hiçbir yapı çeşidi, Türk hamamları kadar enteresan tatbikata sahne olmamıştır. Türk hamamlarının klasik plan şemaları, bilindiği üzere soyunma (camekân), soğukluk (veya ılıkık) ve sıcaklık mahalleri ile bunlarla aynı seviyede yer alan su deposu ve külhan gibi iki tesisat mahallinden ibarettir. İster çarşı veya mahalle hamamları gibi genel; ister köşk, saray, han veya tekke hamamları gibi özel maksatlarla yapılmış olsun, bütün Türk hamamlarında aydınlatma ile ilgili mimari detaylar, gün ışığı ile tabii aydınlatma ve zamanın tenvirat araçlarından istifade edilerek, geceleri yapılan suni aydınlatma detayları iki ana grupta incelenebilir.

a) Gün ışığı ile tabii aydınlatma: Hamamlar, fonksiyonları gereği, bilhassa mahremiyet isteyen yapılar olduklarından, bunların tabii aydınlatmalarında genellikle hacımların örtülerinde yer alan ve ışıklık dediğimiz tepe pencerelerinden veya menfezlerinden faydalandığı görülmektedir. Türk hamamlarında en büyük hacım, girişteki soyunma mahallidir. Bu mahal XV. yüzyıldan önce inşa edilmiş, büyük ölçüdeki genel hamamlarda, planın şekline göre yerleştirilmiştir.

Şengül Hamamı, Ankara.

Eynebey Hamamı, Ankara.

Mahremiyet sebebiyle dış duvarları sağır olarak örülmüş büyük genel hamamlarda, XV. yüzyıldan itibaren soyunma mahallerine daha fazla ışık sağlamak amacıyla zemin seviyesine yakın alt ve kubbe etek seviyesine yakın üst pencerelerin açılmaya başlanması dikkati çekmektedir. Bursa'da Demirtaş ve Afyon'da Alaca Hamam'da olduğu gibi. Ancak, bu alt pencerelere dıştan demir parmaklıklar, ahşap kafesler, içeriden de kepenekler veya perdeler konulmak; üst pencerelere ise bazen renkli camlarla müzeyyen alçı içlikler yerleştirilmek suretiyle mahremiyetin muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu hamamlar, ya içinde yer aldıkları avluyu çeviren yüksek duvarlar veya dışarıdan görünmeyi engelleyen başka yapılar yahut da inşa olundukları hususiyeti dolayısıyla, zaten yeterli ölçüde gizlenmişlerdir. Alara Kalesi'ndeki XIII. yüzyıla ait kasrın hamamı böyle özel hamamların en eski örneklerindendir.

Yine XV. yüzyıldan itibaren soyunma mahallerini örten kubbelerin kasnaklar üzerinde yükseltildiği ve bu kasnaklara da pencereler açıldığı görülmektedir. Konya-Meram'da Hasbeyoğlu Hamamı'nın erkekler kısmındaki gibi.

Eski Türk hamamlarında basit bir tonoz veya küçük bir kubbe ile örtülmüş olan hela, tıraşlık ve koridor gibi tali hacımların ve su deposu, külhan gibi tonozla örtülü tesisat mahallerinin tabii ışıkla aydınlatılmaları, tepedeki bir veya birkaç küçük ışık gözü ile yapılmıştır.

XII-XIII. yüzyılın soyunma mahalli ahşap tavanlı hamamlarında, soğukluğun da yıkanmak için değil, sadece oturup dinlenmek, hatta kışın soğuk havalarda doğrudan doğruya soyunup giyinmek için bir nevi iç mekân gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır.

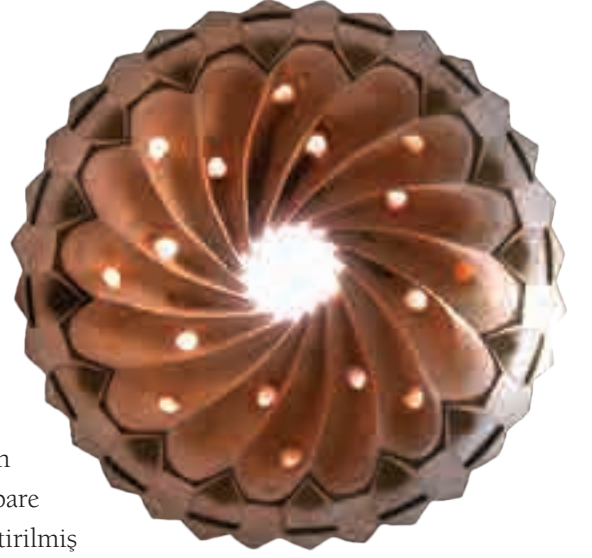
XV. yüzyıldan itibaren soyunma mahalli bir kubbe ile örtülmüş, bazı büyük hamamlarda soğukluğun da artık yıkanma yeri olarak kullanılmaya başladığı ve buna paralel olarak da

kubbe veya tonozlardaki ışıklık adedinin artırıldığı görülmektedir. Edirne'de Tahtakale ve Gazi Mihal Bey hamamlarının erkekler kısmında olduğu gibi.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren büyük hamamların halvet kubbelerinde müteaddit ışık gözleriyle teçhiz edilmiş ışık kubbecikleri görülmektedir. Tokat'ta Pervane, Kastamonu'da Frenkşah hamamlarında olduğu gibi. Genellikle tuğladan örülen bu ışık kubbeciklerinin geleneksel inşaat malzemesi taş olan merkezlerde, yekpare taştan oyulmuş küresel veya taş levhalardan meydana getirilmiş piramidal, hatta mukarnaslı tepesinde de mukarnaslı biçimler aldığı örnekler de rastlanmaktadır. Kayseri'de XVI. yüzyıla ait Kadı Hamamı ile XIII. yüzyıla ait Tuzhisar Sultan Hanı ve Bünyan Karatay Hanı'nın hamamlarında olduğu gibi.

Hamam kubbe içi aydınlatma.

b) Muhtelif tenvirat araçlarından istifade edilerek, geceleri yapılan suni aydınlatma:

İsteğe tabi olarak günün her saatinde kullanılabilen saray ve köşk hamamları gibi özel örnekler hariç, gündüzleri aydınlık fenerleri ve çeşitli ışıklıkların yardımıyla aydınlatılan genel hamamların, geceleri veya sabahın erken saatlerinde ne şekilde aydınlatıldığı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple eski tarihle genel hamamların özel hamamlarda olduğunu tahmin ettiğimiz şekilde yani sehpalara yerleştirilmiş veya duvarlara asılmış kandil, şamdan yahut fenerlerle yer yer aydınlatılarak kullanıldığı sanılmaktadır.⁸

Geçmişte Anadolu'ya gelip izlenimlerini yazmış seyyahlar eserlerinde hamamlara geniş yer ayırırlar. Bunlar Batı'nın hayran kaldığı temizlik kalelerinin görüntüleridir. Eski tarihçilerin eksik bıraktığını bu izlenimlerden tamamlamak mümkün... Hamam denince bol su ve toplu temizlik düşünülebilir. Fransız Pierri Belon, 1553'te Osmanlı topraklarını araştırırken hamamlara değinmeden geçmez.

Hamamlarda büyük peştamallarla, havluların albenileri, kir çıkarmak için masajlar; temizliğin görülmediği ve salgın hastalıkların kırıp geçirdiği Batı'nın imrendiği şeylerdi elbet. Osmanlı kendi topraklarında yükselttiği hamam kümbetlerini yeni fethettiği yerlere de taşıyivermiştir. Aslında kim ne derse desin, imanın şemsiyesi altında her türlü kire karşı temiz kalmak bir gerekliliktir. Çünkü temizlik ve iman, Osmanlı toplum yapısının olağan bir tezahürüdür.

Dıştan bakınca hamam alelade bir yapıdır. Fakat içine girince elbet hamama giren terler. Osmanlıda her şeyin bir görgü kuralı olduğu gibi, hamamın da bir yolu yordamı vardır. Bu yordamlardan birinin anlatımını XVI. yüzyıldan yansıtalım:

“Hamama girince önce girişteki görevliye bir ücret ödenir. Esvaplar çıkarılır, peştamala bürünülür. Sonra odalara geçilir. Odaların her biri bir öncekinden sıcaktır. Yerler mermer döşeli, orta kesim genişçe bir mekândır. Aynı zamanda burasının kubbesi oldukça yüksektir. Aydınlanma pencereleri küçük olup, kurşunla çerçevelenmiştir. Merkezin çevrelerini süslü hücreler kuşatır. Müşteri dilediğince soğuk ve sıcak su kullanır. Hamamda hizmet için koşuşturan görevliler de öyle yüksek ücret almazlar. En çok dört akçeyle yıkanıp çıkarsınız.”

XVI. yüzyıldan bir hamlede üç yüz sene sonrasına sıçradığımızda karşılaşacağımız Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid dönemi hamamlarının yansımalarını Refik Halit'te buluyoruz. Onun “Üç Nesil Üç Hayat”ında bu izler kıpırdar durur. Değişen bir şey yoktur. Halk hamamlarının itibarı giderek zayıflamış, konak hamamları dejenere olmuş, zevk örneklerine dönüşmüştür. Abdülhamid devrinde o zevk de sönmeye başlamıştır. Böylelikle bakımlı mamur hamamlar yerlerini yorgun Osmanlı'nın yorgun yapılarına bırakmışlardır. Meşrutiyet bile hamamları ihya etmeye yetişmez ve artık kitleler eski hamamları anmaya başlar. Sonrası, Refik Halit'in deyimiyle küçük bir oda ve dökme su ile donatılmış bir banyo saltanatıdır.⁹

Küberanın Çarşı Hamamlarına Gidişi

Dersaadet'te oturan vüzera ve ekâbir-i ricalden başka orta dereceden memurlarla itibarlı tüccarların bile ekserisinin hanelerinde hamamları bulunursa da yine birçoğu çarşı hamamlarına giderdi. Mahallenin itibarlı ve efendi takımından olanlarının çoğu da dışarıdaki hamamlarda yıkanarlardı. Bu kimselerin hamamda aradıklarının başında tatlı su bulunması, başlarını çarpmamaları için hamamın yeterince geniş olması, oturulan semte yakın olup özellikle bekârların oturduğu yerlerde bulunmaması ve rençper, amele gibi müşterilerin gelmemesi, içinin ve havlu takımlarının temizliğine itina gösterilmesi idi.

Böyle çarşı hamamlarına gidecekler kullanacakları havluları ya beraberinde götürürlerdi ya da hamamın çıkaracağı havluları kullanırlardı. Hanesinden takım getirenler de kibar, usulünce başları düz beyaz ipekle işlenmiş iki silecek, iki omuz veya baş havlusu, iki ipekli peştamal, hamam kesesi ve çamaşır takımını siyah renkli atlas bir bohça içinde bir uşakla önceden hamama gönderirlerdi. Biraz sonra gelen efendi, hamam hademesinden bazıları tarafından karşılanır, koltuğuna girilirdi. Esasen hamamlarda böyle muhterem müşteriler için yapılmış ve tefriş edilmiş, kış günleri külhandan odun ateşi konmuş büyük bir mangalla ısıtılan odalar vardı. Efendi bu odaya alınır, burada bulunan ve peyke nöbetçisi tabir edilen hademe ile efendiye refakat eden ağası, efendinin elbiselerini çıkarırlar, elbiseler hamamcı tarafından açılan bohçaya konur, getirilen havlu ve peştamalla sarılır, ayağına temiz bir pabuç giydirilir, nerdübanlara yaygılar serilir ve iki koltuğundan tutularak indirilir. Ayağına üzeri kırmızı çuka kaplı ve sarı kabara çivilerle tezyin edilmiş yüksekçe bir nalın giydirilir ve sernöbet denen adam koltuğuna girerdi.

Hamamın iç kapısının önüne gelindiğinde bir hademe kapıyı açar, hamamın soğukluk denen ilk kısmında, üzerine yün minder, onun da üstüne pamuk şilte ve beyaz havlu örtülmüş, etrafına da yine üzeri havlular sarılı yastıklarla çevrili yüksekçe ve tahtadan yapılmış bir sedir üstüne oturtulur, ayağından nalınlar çıkarılır, bir yana çekilirdi. Adı geçen sernöbet yanında durur ve çubuk, kahve, nargileden birini emredip etmediğini sorar, derhal dışarı çıkar, ağasına bilgi verir, evden getirilmiş tütünle bir çubuk doldurulur, çubuğu sernöbet getirir verir, kahveyi de hamamın destgâhtar tabir edilen baş hademesi getirip efendiye verir, fincanı almak için ayakta beklerdi.

Paşa Hamamı, Balıkesir.

Sonra yine sernöbet tarafından uygun bulunan ve müşterileri yıkama hizmeti yapan, dellak (tellak) denilen adam gelip uzanmış yatan efendinin dizlerini ve kollarını bir müddet ovalar ve böylece yarım saat kadar geçerdi. Aynı dellak kurna hazırlama emrini alınca, efendinin koltuğuna girer, nalınları çevirerek giydirir, hamamın esas sıcaklığına ve sıcaklıkta oda şeklinde yapılmış, iki kurnası ve ayrı kapısı bulunan ve halvet denen bölüme girilir. Musluktan su doldurmak ve oradan alıp dökünmek için, mermerden yapılmış olan kurnanın arka duvarına önceden havlu gerilmiş, yere yine beyaz bir havlu serilmiş ve sarı tas konmuş olur. Sernöbet tarafından hazırlanmış yere efendi oturtulur, giydiği çukalı nalınları alınır, sarı madenden lif tası ve yıkamak için bir lif getirilir, yavaş yavaş yine dizlerine basılarak bir müddet ovuşturulur.

Ter gelmeye başlayınca dellak dışarı çıkar, kibarlar için Halep şehrinde gelen çok beyaz ve gül ile terbiye edilmiş bir cins kil, sarı tasta sıcak su ile güzelce ezildikten sonra bu eriyik başına, vücuduna, bacaklarına bolca, iyice sürülür, çeyrek saat beklenir, sonra su ile yıkanır, bu işlem yine tekrarlanırdı. Daha sonra kokulu, kireçsiz sabunla başın yıkanmasına sıra gelirdi. Dellak, başı, su dökerek ve sabun sürerek dört-beş defa yıkar, ardından sert beyaz softan yapıp sarıya boyanmış olan hamam kesesini eline geçirerek efendinin vücudunu güzelce keseler, sonra dışarıdan getirdiği büyük, sarı lif tasına sıcak su koyar, lifi sabunla köpürtür, vücudun her yerini yıkar, sonra bu sabunlu suyu döker, bu işlemi iki defa tekrarlardı. Lifi yine büyük tas içinde sabunla köpürtür, efendinin yanına koyar, dışarı çıkar, bir sağlık tedbiri olarak bir bardak sıcak süt getirip efendiye verirdi. Efendi yanına bırakılan tastaki sabunla vücudunun geri kalan yerlerini kendi yıkar.

Artık halvetten çıkmak istiyorsa nöbetçiyi çağırmak için el cırpar, bu sesi duyan sernöbet ile hamamcının kendisi, efendinin silinmek için getirdiği havluları, omuzlarına alarak gelir ve bir çift çuka kaplı nalın da getirirler. Kurna başında efendinin peştamalıni değiştirir, havlularla vücudunu ve başını sarar, koltuğuna girerek soğukluk denen yere götürür ve daha önce oturduğu mindere oturturlardı. Sonra yine bir sağlık tedbiri olarak bir tabak içinde dört-beş tatlı elma ve bir bıçak getirilir, bırakılırdı.

Efendi sıcak ortamdan birden dışarı çıkmaz, beş on dakika orada dinlenirdi. Arkasındaki havlular tekrar değiştirilir, başı güzelce kurulanır, yine koltuğuna girilerek dışarıdaki odaya çıkartılırdı. Bizzat hamamcı tarafından kahve ve çubuk verilir, tam teri kuruyuncaya kadar beklenir, gerekirse havlular tekrar değiştirilir. Efendinin yanına abanozdan sakal tarağı ile sedefli ve sapı yuvarlak bir ayna bırakılırdı. İkinci defa kahve isterse, bu sefer kahveye bir miktar çiçek suyu da ilave edilirdi.

Artık elbiselerini giymek istediğinde yanında hamam hademelerinden kimse bulunmaz, kendi ağası tarafından evden getirilen çamaşırları giydirilir. Havluları ve peştamallar bohçasına konur, hazırlanır. Efendinin gideceği haber alınınca bizzat hamamcı ile peyke nöbetçisi koltuklarına girer, aşağı indirirler, yanaşma denen adam kundurasını çevirir ve bu surette efendi hamamdan çıkar. Arkada kalan ağası, efendinin belirlediği miktarda, destgâha yani hamamcıya, peyke nöbetçisine, sernöbete, kahveciye, yanaşmaya, kafesçiye, yıkayan dellaka ayrı ayrı hamam ücreti ve bahşiş verir, bohçayı alır, haneye gelip havluları harem dairesine teslim ederdi.¹⁰

Roma Hamamı harabeleri, Burdur.

Hamam kurnası, taşı ve levazımatı.

Hamamda gerekli olan malzemeler; hamam tası, ibrik, sabun, kese, peştamal.

Hamam Safası

A. Ragıp Akyavaş: “Eskiden sauna idi, Fin hamamı idi, böyle şeyler bilmezdik. Bizim bildiğimiz, ortasında büyük bir göbekaşı bulunan kurnalı, halvetli, külhanlı, üstü kubbeli ecdat yadigânı klasik Türk hamamları idi. Bu hamamlara mektebe gider gibi annelerimizle devamla başlar, ergenlik çağına ulaşınca elimize pasaportu tutuştururlardı. Anlamazlıktan gelip gidenler olursa, babanı da getirseydin gibi laf atmalar duyulurdu.

Eski terbiyede hamama gittim, hamamdan geliyorum demek ayıp sayılırdı. Sıcağa gittim, sıcaktan geliyorum denilecek. Hamamdan çıktuktan sonra sıra sıra büyüklerin elleri öpülecek, karşılığında güle güle kirlen veya sağlıcakla diye hayır dua alınırdı.

Kadınlar çift kapılı hamamlara gidebilirlerdi. Bir kadının açıktan hamama gitmesi veya hamama gider görünmesi şiddetle ayıp sayılırdı. Bu maksatla hamam kapılarından biri geleni geçeni az olan yan sokaklara açılırdı. Kadınlar bu kapıdan girerler, yanlarında hamama gittiklerini gösteren bohça vesaire gibi eşya bulunmaz, bunlar daha önceden biri vasıtasıyla gizlice gönderilir, hatta beraberlerinde çocuk dahi götürmezlerdi, çünkü çocuktan hamama giden kadının kimin karısı olduğunu anlamak mümkün olurdu. Hamamdan dönüş de yine böyle kapalı idi.

Kadınlar arasındaki hamam safaları hakikaten başlı başına bir âlemdi. Bayram hamamları, kandil hamamları, gelin hamamları, loğusa hamamları, daha neler neler... Göbekaşının üstüne çeşit çeşit turşular, yalancı dolmalar, söğüşler, mevsimlik meyvelerin hemen her çeşidi sıra sıra dizilir, sabah karanlığında girilen hamamdan akşam ezanı çıkılırdı. Hele daha eski tarihlere ait hamam safalarını Sultan III. Ahmet zamanında Lâle Devri eğlencelerine katılan, bu cümbüşleri yakından gören Lady Montagu’nun yazılarından okumak lazımdır.

Kadınlar hamamının dört kişilik bir kadrosu vardı: Hamamcı hanım, natır, usta, anakadın. Bu dört şahsiyetin vazifeleri ayrı ayrıdır.

Hamamcı hanım, hamamın ya doğrudan doğruya sahibidir veya kiracısıdır. Başında oyali yemenisi, kulaklarında salkım salkım küpeleri, belinde işlemeli ipek kuşağı, ayaklarında sırma tasmalı nalınları, düzgünlü, sürmeli, rastıklı, yapma benli hamamcı hanım; mükellef tuvaletiyle çekmece başında oturup girenlere buyursunlar, çıkanlara sağlık sular olsun, güle güle kirlenin der. Bol iltifatta bulunmak ve hesap almak da onun başlıca vazifesidir.

Natır, evvela gelenin hâliyle şaniyla mütenasip bir tas alır, müşteriye içeriye götürür. Gelen; hamamda kurnası düğünde zurnası olan, belli ve hatırlı takımından biri ise koltuğuna girer, kurnasını gösterir, çıkarken de havlularını getirir, gelişinde olduğu gibi gidişinde de mutut merasimle çıkarır.

Ustanın vazifesi müşterileri yıkamaktır. Ustaya yıkanmak demek bir azab-ı elime katlanmak demektir. Evvela, kaba kir aksın diye Girit mamulatından üç sabun, peşinden dört sabun ve beş dakika mola. Arkadan aşk ile şevk ile bir beş sabun daha raspa ettikten sonra müşterisini mevta gibi göbektaşına uzatır. Kendine gelsin diye turşudan, dolmadan, meyveden ne varsa ikram eder. Büyük mola tamam olunca daha doğrusu müşteri kendine gelince başını koklar, oh, misler gibi olmuş der ve son sabunlar faslına girişir, bir dört sabun daha kullanır...

Bu esnada usta aşka gelmiş, müşteri de komaya girmek üzeredir. Fakat o koma moma dinlemez, ferahlık sabunları diye bir dört sabun daha salvo eder. Artık müşteri hanımın alı al moru mordur. Teni, Arnavutköy ıstakozu gibi kıpkırmızıdır. Bu suretle yıkanma ve temizlenme faslı tamam olmuştur.

Anakadının vazifesi ise, hamamın temiz tutulmasına bakmaktır. İşte bu hamam yorgunluğu tam bir hafta devam eder. Bir hafta sonra al baştan..." diyerek hamam safasını mizah katarak anlatır.¹¹

Kadınların hamama giderken çamaşırlarını veya eşyalarını koyduğu bohça.

Abdülkerim Erdoğan

Gelin Hamamı

Düğünden iki gün önce salı günü damat tarafından bütün kadın akrabası davet edilerek “gelin hamamı” yapılırdı. Kız hamama önceden gider gelenleri karşılardı. Gelecekler tamamlanınca içeriye, sıcaklığa girmeden önce dış avluda toplanılır, kızın başına bir çarşaf tutulur, avlu tavaf ettirildikten sonra birlikte içeriye girilirdi. Burada türküler eşliğinde gelin yıkanır. Gelin yıkandıktan sonra göbektaşının etrafında üç kere dolaştırılır, kurnanın içine elmaslar, çil paralar, çörekotu, üzerlik atılarak altın veya gümüş taslarla üç tas su dökülürdü. Sonra gelinin başına para saçılır, bu paralar kızlar tarafından uğur getirmesi için çeyiz sandıklarında saklanırdı. Törenden sonra geline şerbet içirilir, türküler söylenir, çengilere para yapıştırılarak hamam tamamlanırdı.¹²

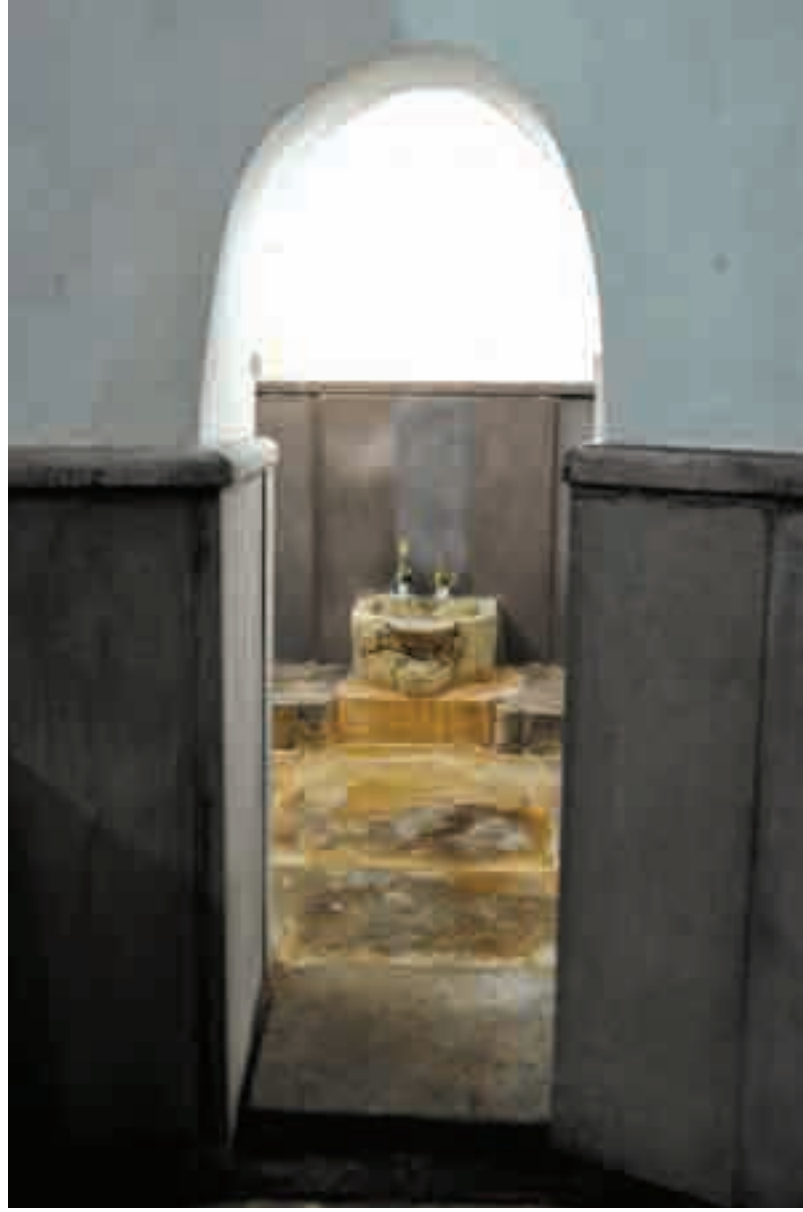

Gelin hamamında gelin kızın giydiği folklorik/yöresel elbise ve takılar.

Abdülkerim Erdoğan

Hamamın göbekteşi ve kubbe aydınlatması.

Hamamın halvet hücresi.

Kırk Hamamı

Loğusa hamamı da denilen kırk hamamı, çarşı hamamında yapılırdı. Kırk hamamı da bir eğlence vesilesiydi. Çocuğun doğumunun kırkıncı günü ebe, akrabalar, komşular hamama davet edilirdi. Hamamda çengiler oynar, çalgılar çalınır, misafirlere helva, dolma, turşu, şerbet, kahve ikram edilirdi. Loğusa, sırmalı havlulara sarılır, ipekli peştamal kuşanır, sedefli, gümüşlü nalınlar giyer, bir koluna hamamcı bir koluna hamam ustası girer, önde gümüş buhurdanlıkta ödağacı yakılarak ağır ezgi eşliğinde hamamın soğukluğunda misafirlerin önünde dolaştırılırdı. Sonra çengilerin oyunu eşliğinde sıcaklığa gidilirdi. Loğusa yıkandıktan sonra ebe, belini geniş bir kuşakla sıkır, hamamdan çıkacağı sırada da sağ elini kırk defa içine batırarak kırkladığı bir tas suyu loğusanın başından dökerdi.

Loğusadan sonra ebe, çocuğu kundağından çıkarıp üzerine şal örtterek sıcaklığa götürürdü. Çocuk yıkandıktan sonra bir tas su içindeki taze ördek yumurtası vücuduna sürülürdü. Ebe, çeyrek altınını kurnanın musluğundan akan suya çarpa çarpa üç İhlas bir Fatiha okur, bu su ile çocuk kırklanırdı.¹³

Hamama Girip Çıkma Şekli

Sıcak halvetine birden girilmez. Çıkıldığında da uygun olan birden çıkılmaz. Sıcak halvetten çıkıp bir miktar mutedil halvette kalınmalıdır. Çok sıkıntı hissedenler yüz, el ve ayaklarını soğuk su ile yıkarlar. Burun, saç ve sakallar çok silinip ıslaklığı alınır. Esvaplar örtünüp, yumuşak minderler üzerinde sükûn içinde oturulur ki, bedenden yaşlık gidip ilk hâline dönsün. Sonra temiz elbise giyip, baş ve kulaklar çok örtülür ki özellikle kış günlerinde soğuk hava isabet edip nezle meydana gelmesin.

Sonra camekâna çıkılır. Burası elbise soyunulacak yer yani soyunmalıktır. Böylece hamama girip, birden camekâna çıkılmaz. Her bir bölümde bir miktar kalıp beden alıştırılarak çıkılır. Soğuk havayla karşı karşıya gelmekten kaçınılır, çünkü hamamdan çıkıldığında beden çözülmüştür ve cilt üzerindeki küçük delikler açıktır; böylece soğuk hava kolayca nüfuz eder.¹⁴

Bir hamam şu bölümlerden oluşur:

Camegâh (Soyunmalık)

Türk hamamlarında soyunma yerine eskiden verilen isimdir ki orada camekânla bölünmüş soyunma odaları bulunması dolayısıyla galat olarak camekân da denilmiştir.¹⁵ Soyunmalık bölümü, hamamın en büyük ölçekli yeridir. Ortasında genellikle bir havuz, etrafta sekiler üzerinde kerevetler bulunur. Bazen bu soyunma yerleri iki katlı olur.¹⁶ Ekseriyetle ısıtılmamış bir mahaldir. Bazı hamamlarda bu mahal bir dereceye kadar ısıtılır.

Soğukluk

Buranın harareti orta derecededir. Birdenbire sıcak kısma girmemek ve çıkarken birdenbire soğuğa çıkmamak için biraz oturup dinlenmeye mahsus kısımdır. Bu kısımda mermer sekiler ve tahtadan kerevetler olup, üzerine uzanarak yatmak için yataklar yapılmıştır. Sıcaklığa girişte bir dinlenme ve bekleme yeri görevini üstlenen bu mekân, sıcaklıkta rahatsızlananların bir süre için dinlendikleri yer olarak da kullanılır. Fazla sıcağa tahammülü olmayanların yıkanma yeridir. Bu kısmın ortasında da ekseriya fiskiyeli havuz vardır. Bu kısımda kahve pişirmeye mahsus bir de ocak bulunur. Bu kısmın yanında abdesthaneler ve tıraş yerleri vardır.

Burası bazen da bir mangalla ısıtılırdı. Sıcaklıktan çıkanların birdenbire soğuğa çıkmamaları için mutedil derece hararete bulundurulur ve burada vücutlar yağla ovulurdu. Bunun duvarlarında yağ ve ıtriyaat koymaya mahsus hücreler vardı.¹⁷

Abdülkerim Erdoğan

Türk Hamam Müzesi, Beypazarı/Ankara.

Sıcaklık

Genellikle bir merkezî kubbeli hacim etrafında simetrik olarak düzenlenmiş odalar ve eyvanlardan meydana gelir. Burası asıl yıkanılan yerdir. Ortasında dinlenme, terleme ve masaj için yerden 40 cm. yüksekte bir “göbektaşı” bulunur. Küçük kemerlerle sıcaklığa açılan, küçük alçak tavanlı, çok sıcak odalara “halvet” denir. Halvet ve eyvanların döşemeleri orta hacimden yüksektir ve içlerinde su doldurulup yıkanmaya yarayan kurnalar bulunur. Sıcaklığın ortasında bulunan göbek taşının üzeri de sıcaktır ve terlemeye yarar.¹⁸ Bazı hamamlarda sıcaklıklardan daha sıcak ayrı bir kısım vardır ki ona da ‘sıcak halvet’ denir. Burası doğrudan doğruya külhan ateşinin üzerine gelir ve oraya terlemek için girilir.

Külhan

Hamamın altında külhan denilen bir yer vardır ki orada ateş yakılır ve bu ateşin alev ve dumanları, hamamın mermer döşemeleri altına yapılmış yollardan geçerek hamamın yan duvarları içindeki baca borularından dolaşır hamamı ısıtıktan sonra tüteklik ve galat olarak tüfeklik denilen ince künk borular vasıtasıyla kubbelerin yanından dışarıya çıkar. Zemin döşemeleri altındaki bu duman geçen yollara ‘cehennem’ ve dumanların çıktığı borulara ‘tüteklik’ denir.

Hamamların sıcaklık kısmına bitişik olan bu bölümde odun yakılır ve büyük bakır tekneler içinde hamamın suyu kaynatılır. Bunların girişi dışarıdan müstakil olur.

Hamamlar, külhandan gelen sıcak havanın döşemeler altında cehennemlik denilen özel galerilerden dolaşmasıyla ısıtılır ve ısı kaybına mani olmak için kubbeye açılmış tepe camlarıyla aydınlatılır.¹⁹

Hamam Nalını

Hamamlarda kullanılan yüksek ayaklı nalındır. Bunların sedef kakmalı, gümüşlü ve işlemeli olarak bir sanat eseri sayılacak kadar güzelleri vardır.²⁰ Hamam Takımı, hamamda kullanılacak peştamal, havlu, kese, tas, tarak gibi şeylerdir ki bunların sarıldığı beze hamam bohçası denir.²¹

Su dökünmek için kullanılan hamam taslarında ise ayrı bir güzellik vardır. Genellikle bakırdan, pirinçten ve gümüşten yapılır. Bakırların bazıları kalaylanır, bazıları ise kalaysız kullanılır. Bakır, pirinç ve gümüş hamam taslarına kakma tekniğiyle kabartma stilize çiçek motifleri işlenirdi. Hamam taslarının en önemli özelliği ortasında bulunan yükseltidir. Bu Frigyalılardan beri gelen bir geleneğin devamıdır. Günümüzde hamamlarda kullanılan plastik taslarda da aynı göbeği görebiliriz. Tokat, Kastamonu, Trabzon ve Bursa'da yapılan hamam tasları bir sanat eseri değerindedir.²²

Hamam Ustası

Kadın hamamlarında müşterileri bir ücret mukabilinde yıkayan kadın; erkek hamamlarında da bu işi görene usta; ovuculara kadınlarda natır ve erkeklerde tellak (dellak) denir.²³

Hamamla ilgili eski geleneklerimizin bugün için devam ettiğini söylememiz biraz zor olsa gerek. Anadolu'muzun bazı yerlerinde ayakta kalabilmiş bu sosyal tesisler, bugün de birer nostalji olarak işlevini sürdürmektedir. Yerine yenileri yapılmayan hamamların, günümüze kadar ulaşabilmiş olanların duvarlarında ve hamamın aydınlığını sağlayan kısımlarında otların boy göstermeleri yüreğimizi sızlatmaktadır.

El işlemeli nalınlar.

Gümüşlü Camii şadırvanı, Amasya.

Suyun duaya dönüştüğü yapılar ŞADIRVANLAR

Şadırvanlar, Türk su mimarisinin çeşmelerden sonra en yaygın yapılarıdır. Ayrıca sultan, vezir gibi ileri gelen devlet adamları, estetik kaygının ağır bastığı, birer sanat eseri olan çok sayıda şadırvan yaptırmıştır.

Şadırvan; abdest almak için camilerin yanına yapılan su tesisidir. Farsça “şad=çok” ve “revan=akır” sözlerinden meydana gelen şadırvan, etrafında bulunan müteaddit musluklardan ve bir fıskiye den su akan havuz tarzında kubbeli çeşme adıdır.²⁴ Bir başka görüşe göre ise; Farsça şadurban=şadırvan (büyük tente, çadır, gölgelik) kelimesinden gelen şadırvan, Türkçeye farklı bir anlam kazanarak geçmiştir. Mimari bir terim olarak cami avlularında ortadaki havuzun çevresindeki musluklardan ve göbeğindeki fıskiye den su akan, üzeri kubbeli abdest yerini ifade eder. Cami ve mescitlerin yanına İslamiyetin ilk devirlerinden itibaren insanların abdest alabilmesi için havuz, kuyu veya çeşme gibi çeşitli su tesislerinden başka bilhassa Türklerin hâkim olduğu coğrafyada şadırvanlar inşa edilmiştir. Şadırvanların ayrıca kervansaray ve han gibi konaklama tesisleriyle medreselerin avlularında yer aldığı görülmektedir. Bir meydan veya çarşının içine tek başına yapılan, çeşme gibi kullanılan şadırvanlar da bulunmaktadır. Şadırvanlar, Türk su mimarisinin çeşmelerden sonra en yaygın yapılarıdır. Ayrıca sultan, vezir gibi ileri gelen devlet adamları estetik kaygının ağır bastığı, birer sanat eseri olan çok sayıda şadırvan yaptırmıştır. Bunların havuzları, sütunları, direkleri ve kubbelerinde kullanılan taş,

Abdurrahman Paşa (Yeni) Camii şadırvanı, Tosya.

Şeyh Şaban-ı
Veli Camii
şadırvan
kitabesi,
Kastamonu.

Pir Şa'ban-ı Veli'nin asitanı kudsidir/Menbai ayni'l-hayat, feyz-i Hakk hakka'l-yakin
Fatıma Hanım bu menbadan olup şadab-ı feyz/Eyledi bu çeşmesarı yadigâr-ı mü'minin
Âb akınca lülesinden söyledim tarihini;/Fisebilillah yapıldı şadrevan-ı dilnişin
Gurre-i Receb 1318.

mermer, ahşap, metal gibi malzemeler oymacılık, nakış ve hat sanatı ustalarının elinde işlenerek birer şaheser hâline gelmiştir. Şadırvanlarda suyun önce ortada bulunan bir fıskiye'den üstü açık havuzlara, oradan etrafındaki musluk veya lülelerle dışarıya akmasıyla meydana gelen su sesi, insanlara huzur ve ferahlık verir. Bu bakımdan abdestin yanı sıra şadırvanlar, bilhassa yaz aylarında camiye gelenlerin namaz vaktini beklemek, namaz sonrası sohbet etmek veya dinlenmek için faydalandığı yerlerdir.²⁵

Cami avlularındaki şadırvan havuzlarına da, çeşmelerde olduğu gibi XVI. yüzyılın ortalarından itibaren burma lüle takıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, günümüzde görülen şadırvan lülelerinin çoğu XVII-XVIII. yüzyıllardan kalma veya daha yakın tarihlere aittir. Anadolu'nun nispeten ücra bazı kasaba ve köylerinde, mesela Taşköprü'nün Abdal Hasan Köyü'ndeki XVI. yüzyıla ait zaviyenin şadırvanında orijinal burma lülelerden birkaç tane bulunmaktadır. Burmasız eski tip sade lüleli şadırvanlara örnek olarak Kütahya'da 1568 tarihli Lala Hüseyin Paşa Camii'nin şadırvanı gösterilebilir. Ayrıca bu şadırvan dıştan on iki dilimli bir plan gösteren, yekpare mermerden oyma havuzu ile de enteresan bir örnektir.

Camilerde ve diğer ibadet yapılan yerlerde bugün görülen şekilde abdest almak için kullanılan şadırvanlar XIV. yüzyıldan itibaren karakter kazanmaya başlamıştır. Cami avlularında havuzu çevresinde abdest alanları fazla güneş ve yağmurdan koruyan, sütunlara müstenit ahşap sundurmalar ihtiva eden ilk şadırvan örneklerine XV. yüzyılda rastlanır. Böyle şadırvan örtülerine en erken tarihli örneklerden biri, yine İstanbul'da Fatih Camii'nde bulunmaktaydı.²⁶

XVI. yüzyıl, cami şadırvanlarının mimari kuruluş ve fonksiyon bakımından en mükemmel şeklini aldığı devirdir. Bu şadırvanların en güzel örneklerini ise Mimar Sinan'ın eserlerinde görmekteyiz. 1501 tarihli İstanbul Bayezid Camii'nin şadırvanı, dışbükey kavisli, on altı dilimden ibaret havuzu ile eski plan şemalarının tertibine bağlı kalmış olmakla beraber, profilli bir kaidenin üstünde, havuz kenarlarının dış yüzünü süsleyen alt ve üst silme kuşakları ile yapılaş devrinin özelliğini taşır.

Bayezid Camii şadırvanı, İstanbul.

Cami şadırvanları XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yavaş yavaş mimari şahsiyetlerini kaybederek küçülmeye, hatta yok olmaya başlar. Nitekim 1763 tarihli Laleli, 1800 tarihli Eyüp Sultan ve 1826 tarihli Nusretiye camilerinin şadırvanları, zayıf kuruluşlu mimari yapıları ile yaratıcılığını kaybetmiş bir kompozisyon gücünün son eserlerine örneklerdir. 1853 tarihli Dolmabahçe ve Ortaköy camileri ile 1886 tarihli Yıldız Hamidiye Camii'nde artık şadırvan görünmez olmuştur.²⁷

Osmanlı selatin camilerinin revaklı avlularının ortasında yer alan açık veya kapalı havuz şeklindeki şadırvanlar da abdest alma fonksiyonuyla birlikte avlulara dekoratif bir görünüm kazandırmaktadır. Osmanlı mimarisinde en olgun şeklini bulup ülke coğrafyasına yayılan şadırvanların biçimlenişinde bulunduğu yörenin geleneksel mimarisi, inşa ettiren kişi, ustası ve ait olduğu yapının mimari üslubu etkili olmuştur. Üst yapıları kâgır, ahşap veya bu iki türün karması olarak inşa edilen şadırvanlar çeşitli biçimlerde olabilmektedir. Osmanlı mimarisinde şadırvan diye adlandırılan ilk yapı 875 (1470) tarihli İstanbul Fatih Camii avlusunda görülür. Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesinde “şadırvan-ı hurşid-nişan” şeklinde bahsedilen sekizgen planlı baldaken tarzı şadırvanın sivri külahlı üst yapısını sekiz sütun taşımaktadır.²⁸

Şadırvanları biçimlerine göre dört grupta toplamak mümkündür:

1. Bir Havuzdan İbaret Şadırvanlar

Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde havuz biçiminde şadırvanlar inşa edilmiştir. Çoğunluğu süs elemanı ve poligonal planlı olan bu havuzların yapımında mermer kullanılmıştır. Kudüs'te Mescid-i Aksa ile Kubbetü's-Sahra arasında "birke" (büyük havuz) diye isimlendirilen şadırvan havuzu, 589'da (1193) Eyyubiler tarafından inşa edildikten sonra 728 (1327) yılında Seyfeddin Tengiz tarafından yenilenmiş ve Osmanlılar zamanında XIX. yüzyılda yeniden yaptırılmıştır. 670 (1271) tarihli Sivas Gökmedrese'nin avlusunda bulunan poligonal planlı mermer havuz, oldukça büyük ölçülere sahiptir. Günümüze bazı kalıntıları ulaşan havuz, zarif bir işçilik ürünüdür. Yıldırım Bayezid'in 802'de (1399-1400) inşa ettirdiği Bursa Ulucamii içinde on ikigen planlı büyük mermer havuzun daha küçük ölçülerde benzerleri, çağdaşı bazı camilerde görülmektedir. Klasik Osmanlı mimarisinde ilk revaklı avlulu yapı olan ve 851 (1447) yılında tamamlanan Edirne Üç Şerefeli Camii'nin avlusu ortasındaki daire planlı bir havuz, mekânı tamamlar. Trakya'da mevcut Osmanlı devrine ait bazı meydan şadırvanları, bu tipin geç dönem uygulamalarıdır. Keşan Hersekzade Ahmet Paşa Camii yanındaki, günümüzde Yunanistan'da kalan Drama'da bir meydanda yer alan on iki köşeli mermer havuzlarının ortalarında yer alan sütunlardan sonra kenarlarda az sayıdaki lülelerden sular akıyordu.

Ulu Camii şadırvanı, Bursa.

2. Üst Örtüsü Havuz Köşelerine Yerleştirilmiş Sütunlarla Taşınan Şadırvanlar

Üstü kapalı bir havuzdan ibaret bu şadırvanların üst örtüsünün kenarlarında geniş saçakları bulunur. Osmanlı camilerinin avlusunda sıkça görülen kapalı bir kütle şeklinde bu tip şadırvanların saçakları, abdest alanları yağmur ve güneşten korur. Harran Ulucamii ile birlikte inşa edilen cami avlusundaki sekizgen planlı şadırvan havuzuna, Anadolu'nun en eski şadırvanı denebilir. Ortasında fiskiye bulunan havuzun kenarlarının köşelerindeki sütun izleri, evvelce havuzun üstünün kubbe ile örtülü olduğunu göstermektedir. Mimar Sinan'ın şaheserlerinden Süleymaniye Camii'nin avlusunda şadırvan yerine mermerden dikdörtgen planlı kübik bir fiskiyeli havuz, revaklı avlunun hacim tesirinin tamamlayıcı bir elemanı olarak düşünülmüştür. Sinan'a ait 979 (1572) tarihli Kadirga Sokullu Mehmet Paşa Camii'ndeki on iki kenarlı şadırvanda mukarnas başlıklı sütuncuklar sivri kemerlerle birbirine bağlanmış, üstüne geniş saçaklı sivri kubbe oturtulmuştur. 1027 (1617) yılında tamamlanan Sultanahmet Camii'nin revaklı avlusunda; şadırvan görünümünde, altıgen planlı, oldukça süslü mermer bir fiskiyeli havuz vardır.

Süleymaniye Camii şadırvanı, İstanbul.

3. Baldaken Tarzı Şadırvanlar

Osmanlı devrinde çoğunlukla baldaken tarzı, üstü kapalı, yanları açık şadırvanlar yapılmış ve diğerlerinden farklı olarak geleneksel bir şadırvan formu geliştirilmiştir. Osmanlı mimarisinde çok yaygın olan baldaken tarzındaki şadırvanlar, iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm; kare plandan çokgen plana kadar çeşitlilik gösteren, ortadaki abdest alma kısmına örtü vazifesi gören baldaken kuruluşdaki dış yapıdır. Bu bölümün direk veya sütunlarla taşınan üst örtüsü içte düz tavan veya kubbe, dışta kubbe veya piramidal külah şeklinde olabilmektedir. Sütun ve direkleri kemerlerle birbirine bağlanan şadırvanlardan başka üst yapısının doğrudan taşıyıcı elemanların üzerine oturtulmuş şadırvanlar da vardır. İkinci bölüm baldaken kuruluşun ortasında abdest almak için kullanılan havuz kısmıdır. Taş veya mermerden inşa edilmiş havuzlara “hazne” adı verilmektedir. Çoğunluğu sekizgen planlı olan havuzlar çokgen, kare ve dikdörtgen planlı da inşa edilmektedir. Bazı havuzların üstü suyun kirletilmemesi için metal bir şebeke veya tel kafesle örtülmüştür. Havuzların ortalarında suyun fışkırarak aktığı, ses etkisi yapan birer fıskiye bulunmaktadır. Kenarlarında sıralanmış musluklardan akan sular kullanıldıktan sonra alttaki kanallarla tahliye edilir. Abdest alanların üstüne sıçramaması ve daha az su kullanımının sağlanması amacıyla şadırvanlara küçük musluklar takılır, muslukların karşısında abdest alanların oturup ayaklarını yıkayabilmeleri için taş veya ahşaptan yapılmış oturaklar olur. Üst yapıyı taşıyan direk ve sütunların arasında iç mekânı da sınırlayan yüksekçe ikinci bir oturma sırası vardır.

Ayasofya Camii şadırvanı, İstanbul.

I. Mahmut'un 1153 (1740) yılında Ayasofya Camii avlusunda yaptırdığı barok üsluptaki şadırvan, Osmanlı sanatının en muhteşem şadırvanıdır. Mermer havuz on altı dilimli olup üstünde aynı şekilde düzenlenmiş zarif metal şebeke mevcuttur. Geniş saçaklı, kubbeli üst yapısını mukarnas başlıklı sekiz zarif sütun taşır. Anadolu'nun en büyük şadırvanı Kastamonu'da Nasrullah Camii'ndeki 1166 (1753) tarihli çifte şadırvandır. İlk şadırvanı günümüze ulaşmayan caminin kuzeyindeki dikdörtgen planlı, iki havuzlu, sade görünümlü şadırvan iki büyük kubbe ile örtülüdür. Üst örtü on sekiz paye ile taşınmaktadır. Merzifon'da Kara Mustafa Paşa Camii'nin avlusundaki onaltıgen mermer havuzlu şadırvan süsleme bakımından önemlidir. Bu şadırvanın sekiz ahşap direk tarafından taşınan üst örtüsü içten bağdadi kubbe, dıştan kurşun kaplı piramidal bir külahtır. Kubbe içi 1875 yılında Zileli Emin Usta tarafından yapılan eşsiz İstanbul manzaralarıyla süslenmiştir. Aydın Cihanoğlu Camii avlusundaki mermer şadırvan da süslemeleriyle dikkat çeker.

4. Münferit Tipteki Şadırvanlar

İki fonksiyonlu şadırvanları ayrı bir grupta toplamak gerekir. 789 (1387) tarihli Bursa Timurtaş Paşa Camii'nin minaresi; kaidesi, şadırvan olarak yapılmış tek yapıdır. Altıgen planlı minare kaidesi kemerlerle dışa açılmakta, ortasında abdest almak için bir havuz yer almaktadır. Ayrıca Selçuklu devri kervansaraylarında başlayıp Osmanlı hanlarında devam eden köşk mescit geleneğindeki şadırvanların önemli bir yeri vardır. Altı çeşme / abdest alma yeri, üstü mescit şeklindeki bu yapıların sekizgen planlı, şadırvana dönüşmüş bir örneği 896 (1491) tarihli Bursa Koza Hanı'nda bulunmaktadır. İzmir'de Şadırvanaltı Camii'nde 1250 (1834-35) yıllarında yapılan ve üst katı kütüphane olan sekizgen planlı barok şadırvan, farklı bir uygulama olarak dikkat çekicidir.²⁹

Kozahan şadırvanı, Bursa.

III. Ahmet Çeşmesi. İstanbul'da Topkapı Sarayı'nın giriş kapısı ile Ayasofya arasında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın önerisiyle III. Ahmet tarafından inşa ettirilmiştir. Türk rokoko tarzının en güzel örneklerinden olan bu çeşmeyi Mimar Ahmet Ağa yapmıştır.

Suyun zamanla beraber aktığı yapılar

ÇEŞMELER

Çeşmeler; şehir, kasaba ve diğer yerleşme yerlerinde olduğu gibi ana yolların kenarlarında, bir de açıklık ve kırık yerlerde yapılmıştır. Yerleşme yerleri arasındaki yollarda bulunan çeşmeler ise “menzil çeşmesi” olarak adlandırılmıştır.

Çeşme; kaynağında bir hazineye toplanarak veyahut borularla getirilerek akıtılan suların alınmasına mahsus lüleli ya da musluklu bir hazine şeklinde mermerden, taştan ve sair malzemeden yapılmış umuma mahsus su alma yeridir.

Çeşme kelimesinin Farsçada “göz” anlamındaki “çeşm”den geldiği umumiyetle kabul edilir. Su çıkan kaynak, pınar ve gözlere çeşm denilmesi, bunların akıtıldığı küçük yapılara çeşme adının verilmesine sebep olmuştur. Nitekim bahçe ve bostan kuyuları yer altı sularından beslendiği takdirde bunlara su sağlayan deliklere de bugün göz denir. Ancak XIII-XIV. yüzyıllarda yine “göz” anlamına gelen “ayn” kelimesi kullanılmış ve bu kullanım XVII. yüzyıl içlerine kadar devam etmiştir. Sivas’ta 1271 tarihli Gökmedrese Çeşmesi ile Bolvadin’de 1278 tarihli Alaca Çeşme kitabelerinde “ayn” kelimesine rastlanmaktadır. Tokat-Pazar yolunda Hatun Hanı’nın 1239 tarihli çeşmesinde, Afyonkarahisar’da 1379 tarihli iki lüleli çeşmede (yıkılmış) ve Sinop’ta 1429 tarihli Emir Şehabeddin Çeşmesi’ndeki kitabelerde ise Arapça “sikaye” kelimesiyle karşılaşılır. Ayrıca çeşme kelimesi Osmanlı dönemi çeşme kitabelerinde “çeşme-i âb-ı zülal”, “çeşme-i kevser”, “çeşme-i dilküşa” vb. terkipler hâlinde sık sık kullanılmıştır.

İslamiyet suya büyük önem vermiş ve insanlara su sağlamanın, sevabı çok olan hayırlı işlerden biri olduğunu kabul etmiştir. Hz. Peygamber'e çeşitli zamanlarda sadakanın en faziletlisinin hangisi olduğu sorulduğunda muhatabın durumu ve toplumun ihtiyaçlarına göre farklı cevaplar verdiği ve bir defasında da, "Sadakanın en faziletlisi su teminidir." dediği bilinmektedir. Resûl-i Ekrem'in bu konudaki teşvikleri diğer birçok hadiste de dile getirilmiş, ashaptan mali durumu iyi olanlar toplumun su ihtiyacını karşılamak için kuyular vakfetmişlerdir. Bu sebeple çeşme yapımı ve çeşme vakfı, bilhassa Türk topluluklarında ön planda gelen bir hayır sayılmıştır.

Çeşme konusu incelenirken genellikle Osmanlı döneminde bahçe süsü olarak kullanılan selsebillerle, abdest almaya yarayan cami şadırvanlarını ve abdest musluklarını ayırmak gerekir. Ayrıca bazı dinî yapılarda saray, konak, yalı, köşk gibi binaların avluları ile iç sofalarındaki fiskiyeli havuzlar da çeşmelerden ayrı olarak ele alınmalıdır. Bunlar dışında bir veya birkaç çeşme ile beraber olan sebil de başlı başına ayrı bir mimari çeşit teşkil eder.³⁰

Yerleşme yerlerinde yapılmış çeşmelerin suyu bazen kaynaklardan

Haracoğlu Camii çeşmesi, Ihsangazi/Kastamonu.

sağlanmış, birçok yerde ise uzak kaynaklardan su yolları ile getirilmiştir. Çeşmelerin bazılarının hazneleri vardır, bazıları doğrudan doğruya su yoluna bağlanmış olup, bunlardan su ya devamlı akar veya musluk takılarak ihtiyaca göre kullanılır. Su yollarından beslenen çeşmelere verilen su; masura, lüle ve çuvaldız birimleriyle ölçülür.

Türk mimarisinde en eski çeşmelerden biri Mardin'de Artuklular'dan Necmeddin İlğazi tarafından 1109-1122 yılları arasında geniş bir külliye'nin içinde yaptırılmıştır. Bugün pek az kısmı kalan hamamın avluya komşu olan cephesinin köşesinde yer alan çeşme, bir payenin desteklediği iki aynı yöne açılan çifte kemerlidir.

Selçuklular döneminde Konya'da pek çok çeşme yapıldığı biliniyor de bunlardan günümüze bir şey kalmamıştır. Konyalı Vezir Sahip Ata, XIII. yüzyıl ortalarında şehrin içinde birçok çeşme yaptırdığı gibi Sadreddin Konevi de bir çeşme vakfetmiştir. Sahip Ata'nın 656 (1258) yılında yaptırdığı mescit, hankâh ve türbeden meydana gelen külliye'nin muhteşem cümle kapısındaki çifte minarenin alt kısımlarında sebil oldukları söylenen bir çift su alma hücresi vardır. Çeşme veya sebil sayılmaları tartışmalı olmakla beraber etraflarında taşla işlenmiş girift bir sülüs hatla yazılmış kitabelerde hep su ile ilgili ayetlerin bulunması dikkat çekmektedir.³¹

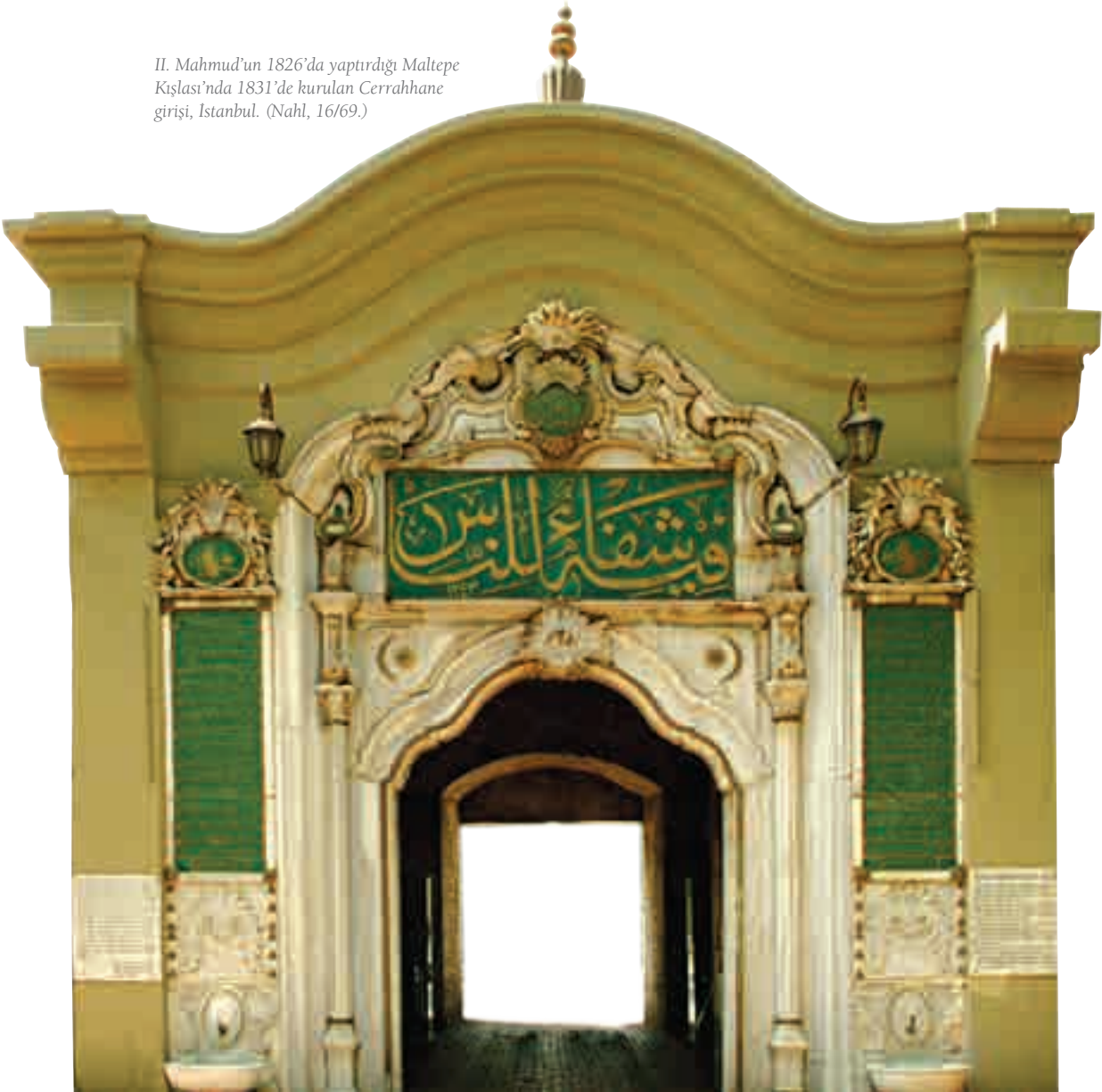
Osmanlı döneminde yerleşim yerlerinin içinde yapılan ve hepsi hayrat olan çeşmeleri şadırvan çeşmeler, sütun çeşmeler, meydan ve iskele çeşmeleri, duvar çeşmeleri şeklinde ayırmak mümkündür. Yapıldıkları yer, çevrelerinin zemin kötü altında olduğu için çukurda kalan çukur çeşmeler aslında duvar çeşmelerinin bir çeşididir. İki veya üç cepheye çatal çeşme denilmekte olup bunlar da duvar veya meydan çeşmelerinin bir çeşidini teşkil eder.

Çok nadir olmakla beraber bir de üstünde minare şerefesi olan çeşmeler vardır. Bunlardan üç örnek Kayseri'de bulunmaktadır. Kadı Çeşmesi'nin üstünde bir minber köşkünü andıran, dört sütuna oturan sivri külahlı zarif bir şerefe yer alır. Aynı biçimde şerefeli iki çeşme, Hacı Kasım ile Seyyit Gazi mahallesi camileri yanında bulunmaktadır. Kayseri'de evvelce bu çeşit on kadar şerefeli çeşme olduğu bilinir. İstanbul'da ise üzerinde şerefesi olan iki çeşme bulunuyordu. Bunlardan biri, Yenibahçe'de (şimdi Vatan caddesi) surlara yakın bir yerde olan Attar Halil Mescidi'nin, diğeri ise eski Halıcılar semtinde 1625 tarihli Gürcü Mehmet Paşa Çeşmesi'nin üstünde bulunuyordu. Bugün bunların ikisi de yok edilmiştir.

Şadırvan çeşmelerin, abdest almak için kullanılan cami şadırvanları ile bir ilgisi olmayıp şadırvan adını bunlara halk vermiştir. Bu çeşit çeşmeler, bir havuzla ortasında su akıtılan lüleleri olan taş bir direktan ibarettir ve halk suyu havuzdan alır. Şadırvan çeşmelerin İstanbul ve Anadolu'da örneğine rastlanmayışına karşılık bunların Rumeli yakasında yaygın olduğu günümüze kadar gelen örneklerden anlaşılmaktadır. Bu çeşmeler Batı'da şehir ve kasaba meydanlarında görülen, ortadaki bir mermer paye veya sütundan etrafındaki havuza su akıtılan çeşmeler tipindedir.³²

II. Mahmud'un 1826'da yaptırdığı Maltepe Kışlası'nda 1831'de kurulan Cerrahhane girişi, İstanbul. (Nahl, 16/69.)

"Her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi?"
(Enbiya, 21/30.) mealindeki ayet.

Sütun şeklindeki çeşmelerde mermer direğin içine bir su kanalı oyulmuş, önüne de musluk veya lüle konularak buradan su alınması sağlanmıştır. Sütunun gövdesinin yukarı kısmına kitabe işlenmiştir. Böyle bir çeşme İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii (Sümbül Efendi Camii) avlusunda olup, 1150'de (1737-38) Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırılmıştır.

Meydan ve iskelebaşı çeşmeleri, küçük meydanların ve iskelelerin karşılarında inşa edilmiş olup bir kısmı abidevi bir görünüme sahiptir. Bunların bazen sadece tek yüzlerinde, bazılarında ise iki veya dört yüzlerinde de çeşmeler ve süsleme vardır. İstanbul'da meydan çeşmelerinin çok değişik mimarili bir örneği; Eğrikapı civarında, İvaz Efendi Camii'nin yakınındaki küçük meydanda bulunmaktadır. Küfeki taşından inşa edilen ve herhâlde XVI. Yüzyıl sonlarına ait bu çeşmenin planı altıgen biçiminde olup her cephesinde sivri kemerli gözler vardır. Yalnız bir yüzünde kemeri olan Silivrikapı'da Valide Saliha Sultan Çeşmesi 1138 (1725-26) tarihli olmasına ve Türk sanatında aşırı süslemenin yaygınlaştığı bir döneme ait bulunmasına rağmen klasik üslupta sade bir yapıdır. Hâlbuki ondan sadece birkaç yıl sonra 1141'de (1728-29) Sultan III. Ahmet tarafından Topkapı Sarayı'nın esas girişi Bab-ı Hümayun önünde inşa ettirilen dört cepheli ve köşeleri sebilleri muhteşem meydan çeşmesi, süslemenin zenginliği bakımından en son dereceye ulaşmıştır. Her cephesi, ortada bir çeşme, yanlarında mihrap biçiminde oturma hücreleri ve köşelerde sebiller olarak düzenlenmiş, binanın bütünü çok geniş saçaklı, beş küçük kubbeli sivri bir çatı altına alınmıştır. Türk sanatının klasik çağı sadeliğinin yerini burada aşırı ve çeşitli bir süsleme almış olup aralarında Batı Avrupa sanatından sızmış motifler de görülür. Sultan III. Ahmet'in aynı tarihlerde

“Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir.” (İnsan, 76/21.) Mealindeki celi sülüs yazılı ayet bulunan çeşme, Konya.

yaptırdığı ikinci abidevi meydan çeşmesi, Üsküdar’da iskele meydanını süslemektedir. Bu da öncesine benzemekle beraber köşelerde sebiller yoktur. Buna karşılık insan boyu yüksekliğinde su içme muslukları vardır. Süsleme ise daha ölçülüdür.³³

Meydan çeşmelerinin sonuncusu, özel bir tarihî mahiyeti olan Sultanahmet Meydanı’ndaki Alman Çeşmesi’dir. Mimar M. Spitta’nın projesine göre yapılarak II. Wilhelm tarafından Sultan II. Abdülhamid’e hediye edilen ve 27 Ocak 1901’de törenle açılan çeşme, bütün mimari ve süsleme unsurları ile Bizans sanatından ilham alınarak meydana getirilmiştir. Altın yaldızlı mozaiklerle süslü kubbesinin içinde iki hükümdarın armaları mozaik olarak işlenmiştir.³⁴

Çok yaygın olan cephe çeşmelerinin binlerce örneği, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı devletinin irili ufaklı bütün yerleşme yerlerinde yapılarak vakfedilmiştir. Her dönemin sanat üslubunun özelliklerine sahip olan, bazıları çok mütevazı, bazıları muhteşem ve iddialı olan bu küçük sanat eserlerinin çoğu kitabeli olmakla beraber kitabesiz olanları da vardır. Ayrıca bu kitabelerden manzum olanların çeşmenin yapıldığı dönemin tanınmış şairleri tarafından hazırlandığı, yazılarının da devrin tanınmış hattatlarının kaleminden çıktığı bilinmektedir. Bir mahallenin, bir sokağın su ihtiyacını karşılamak üzere hayır sahipleri tarafından yaptırılarak vakfedilen bu küçük çeşmelerden çoğu, bir duvara bitişik olarak inşa edilmiş tek bir yüzden

Aziziye Camii çeşmesi, Konya.

ibarettir. Bundan dolayı cephe çeşmeleri olarak adlandırılmaları mümkündür. Bazıları ise bir sokağın köşesinde, iki cepheli biçiminde yapılmış olduğundan çatal çeşme olarak adlandırılır.

En basit şekliyle çeşmeler kesme taştan yapılmış olmakla beraber mermer malzemekullanılması, kemer, ayna taşları, hatta diğer yüzeylerin zengin surette işlenmesiyle gösterişli bir görünüm alabilmiştir. Türk yapı sanatının nispetlerdeki ahenge ve ölçülü süslemeye dikkat eden klasik dönemi, XVIII. yüzyıldan itibaren Batı'dan gelen yabancı üslupların tesiri ile aşırı süslemeli çeşme mimarisini meydana getirmiştir. Önce yalnız süslemede görülen ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Lale Devri'nde kendisini gösteren bu yeni akım, bir süre sonra Türk baroğu ile bütününle yabancılaşmıştır. Fakat Lale Devri ve barok üsluplu çeşmelerin, bu çeşit yapılar arasında cazip görünümlü oldukları da inkâr edilemez. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise sanattaki bocalamalara uygun olarak belirli bir üslubu temsil etmeyen, genellikle değişik üsluplardan alınan unsurlarla farklı sanat akımlarının toplandığı karma yapıda bazıları oldukça başarılı, bazıları hayli zevksiz çeşmeler yapılmıştır. Osmanlı devletinin son yıllarında eski Türk sanatına dönüş için gayret gösterildiğinde ortaya çıkan Türk neoklasik üslubunun çeşme mimarisinde uygulandığı dikkati çeker. Cumhuriyet döneminde vakıf çeşme geleneği tamamen terk edilmiş, şehir akarsu şebekesinden beslenen, hiçbir sanat değeri olmayan çimentodan basit ve çok çirkin birkaç çeşme yapılmıştır. Vakıf sularının belediyeye devredilmesi ve tarihî çeşmelerin hemen hepsinin kurutulması ile Türk çeşmeleri de ölüme mahkûm edilmiştir.³⁵

Sokak çeşmeleri vakıf olarak halkın hizmetinde bulunmakla beraber bunlardan bazıları gedik veya saka çeşmeleri olarak da araçlar vasıtasıyla hizmet ediyorlardı. Çeşmelerden doldurdukları suları evlere dağıtan sakaların dışında birçok çeşmeden halk doğrudan doğruya testilerini kendileri doldurarak faydalanıyordu. Kanuni Sultan Süleyman, şehrin su ihtiyacını karşılamak üzere yeni su yolu yapılmasını emrederken zayıfların, dul ve yaşlı kadınların, çocukların kolayca testilerini doldurmalarını ve hayır dua etmelerini istemişti.³⁶

Su, bütün medeniyetlerin oluşmasında en büyük etken olmuştur. Uygarlıklar suyun olduğu coğrafyalarda yeşermiş, suyun varlığı sayesinde tarım alanları oluşmuş, akarsu ve nehirler yeni ulaşım ve ticaret yolları oluşturarak ülkeleri, kültürleri birbirine bağlamıştır.

Hayrat olarak Türklerin yaptıkları çeşmeler şehir, kasaba ve diğer yerleşme yerlerinde olduğu gibi ana yolların kenarlarında, bir de açıklık ve kırık yerlerde yapılmıştır. Yerleşme yerleri arasındaki yollarda bulunan bu çeşmeler “menzil çeşmesi” olarak adlandırılmıştır. Bunların, insanların ihtiyacını karşılayan lüle veya musluklarından başka, hayvanların sulanması için ayrı lüleleri ve önlerinde yalakları vardır.³⁷

Bağda, bayırda bomboş akan pınarlara çoğu zaman “çoban çeşmesi” denir. Sahipleri yalnız çobanlar olduğu için, en iyi çobanlar bilir bu pınarları ve çobanlar konuşur bu çeşmelerle. Ağıllarına dönen hayvanlar için çok sayıda yalakları olan bu çeşmeler, çoğu zaman yakındaki bir pınardan beslenir.

Cephesi bir yapı veya avlu üzerinde bulunan çeşmelere “duvar çeşmesi” denir. Bu çeşmelerin hazneleri duvarın arka yüzündedir. “Namazgâh çeşmeleri” ise; genellikle kervanların konakladığı şehirlerarası menzil noktalarında, şehrin çevresindeki mesire yerlerinde bulunan namazgâhların yanında abdest almak, su içmek ve hayvan sulamak için yapılan çeşmelerdir.

Halkın su ihtiyacını karşılamak için şehrin hemen her mahallesinde yapılan çeşmelere ise “mahalle çeşmesi” adı verilir. Bu çeşmeler genellikle bir kurna ile ayna taşından yapılmış basit çeşmelerdir. Bunların bazıları güzel şekillerle ve oymalarla süslenmiş birer mimari eserdir.

Her dönemin sanat üslubunun özelliklerine sahip olan, bazıları çok mütevazı, bazıları muhteşem ve iddialı olan bu küçük sanat eserlerinin çoğu kitabeli olmakla beraber kitabesiz olanları da vardır. Ayrıca bu kitabelerden manzum olanlarının çeşmenin yapıldığı dönemin şairleri tarafından hazırlandığı, yazılarının da devrin tanınmış hattatlarının kaleminden çıktığı bilinmektedir.

Mimari yapı olarak en basitlerinden en gelişmiş olanlara kadar birer abide durumunda olan çeşmeler de vardır. Çeşme yaptırma geleneği, Türk mimarisi için çok nefis eserlerin ortaya konmasına sebep olmuştur. Bu abidelere örnek olarak III. Ahmet Çeşmesi zikredilebilir. Nitekim 1874 yılında İstanbul’u ziyaret etmiş olan İtalyan yazar Edmondo de Amicis bu çeşme hakkında şöyle der:

“Bu çeşme, Türk sanatının en orijinal ve en kıymetli abidelerinden biridir. Bu bir abide değil, zarif bir sultanın bir aşk anında İstanbul’un alnına taktığı mermerden bir ziynettir. Sadece bir kadın anlatabilir bunu. Kalemim, böyle bir tasvir için yeteri kadar ince değil. İlk nazarda bir çeşme olduğu gelmez akla. Dalgalı saçakları duvarlardan taşmış, Çin usulü küçük bir çatıyla

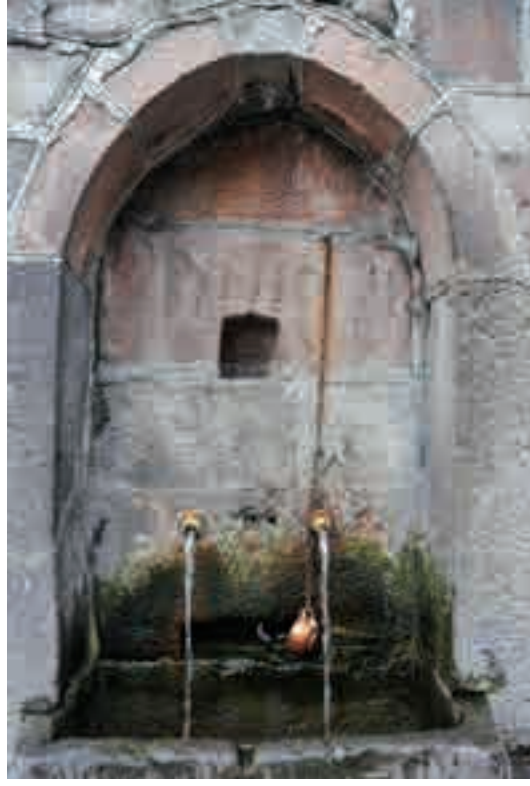
Hayrat çeşmelerinden susuzluğunu gideren çocuklar.

örtülmüş, kare şeklinde ufak bir mabede benzer. Dört köşesinde yuvarlak dört küçük sütun veya daha ziyade sevimli dört küçük sebil bulunur. Çatının üzerinde bunlara tekabül eden ve her birine zarif bir alem geçirilmiş küçük, narin kubbeler vardır. Bunlar, ortadaki daha büyük bir kubbenin etrafına dizilmiştir. Çeşmenin; oyulmamış, işlenmemiş ve uğraşılmamış el kadar yeri yoktur. Bu çeşme, billurdan bir fanus altında saklanması gereken bir zarafet, bir zenginlik ve bir sabır harikasıdır. Sadece göz zevki için yapılmamışa benzer. Sanki kendine mahsus bir lezzeti varmış gibi insan küçük bir parçasını ağzına alıp emmek ister. Zaman, biraz altın yaldızlarının parlaklığını almış, renklerini soldurmuş ve mermerleri karartmıştır. Fakat ne kadar eski ve ne kadar kararmış olursa olsun, İstanbul'un bütün küçük harikaları arasında hâlâ ilk sırayı işgal eder.”³⁸

Türk mimarisinde çeşmeler mühim bir yer tutar ve diğer binalar gibi asrın üslubuna göre yapılmışlardır. Klasik üslubun çeşmeleriyle lale ve barok üsluplarındaki çeşmelerde büyük farklar görülür. Mimari bakımdan çeşmeler bulundukları yerler ve yapılış amaçlarına göre gruplara ayrılırlar.

Mahalle Çeşmeleri: Halkın su alması için mahallenin münasip yerlerinde yapılan çeşmelerdir. Bunların bazılarında hayvanlara su vermek için yalaklar da bulunur. Bu çeşmelerden gelip geçenlerin su içmesi için musluk taşlarına zincirle birer tas asılıdır.

Cami ve Şadırvan Çeşmeleri: Camilerde binaya bitişik olarak sıra ile yapılan çeşmelerdir ki abdest almaya yarar. Şadırvan Çeşmelerinde ise üstü çadır şeklinde bir dam veyahut bir ahşap kubbe ile örtülü yüksek mermer bir havuz olup içinde bir fıskiye veya bir lüleden akan sular toplanarak dış tarafında firdolayı sıra ile takılmış musluklardan dışarı akar. Bunlar umumiyetle cami avlularında halkın abdest alması için yapılmıştır. Şadırvanların Türk mimarisinde mühim bir yeri vardır. Üslupları da ait olduğu caminin mimari üslubunda olur. Şadırvanların damları direkler veya sütunlar üzerine tutturulmuş olup ileriye taşkın saçakları olur. Musluktan akan

Suların lülelerden yalıklara dökülen mahalle çeşmeleri, Erzurum.

suyun sıçramaması için derin olarak yapılmış yalıkları vardır. Bazı şadırvanlarda kuşların suyu kirletmemesi için hazne denilen yüksek havuzun üstü tel kafesle örtülmüştür. Şadırvanlar umumiyetle yuvarlak veya çok köşeli olduğu gibi dördül veya mustatil olanları da vardır. Her ufak caminin bile behemehâl bir şadırvanı bulunur.³⁹

Oda Çeşmeleri: Saray, konak ve yalılarda temizlik, abdest almak, suyun huzur verici ve seslerin duyulmasını engelleyici özelliğinden yararlanmak için yapılan oda çeşmeleri aynı zamanda devrinin mimari beğenisini yansıtan biçim ve formları ile iç mekânları zenginleştiren birer estetik mimari eleman olarak Osmanlı Çeşme Mimarlığı'ndaki yerlerini almışlardır. Miri Sular/ Hassa Suları ve Mülk Suları'ndan beslenen oda çeşmeleri XV. yüzyıldan itibaren oda, sofa gibi değişik iç mekânlarda kullanılmıştır.⁴⁰

Meydan Çeşmeleri: Bağımsız bir yapı olarak önemli meydanlara ve tören alanlarına yapılan çeşmelerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı mimarlığında görülmeye başlayan, aynı zamanda Osmanlı mimarlığında Batılılaşma olarak adlandırılan dönemin ilk temsilcileri sayılabilecek bu çeşmeler, genellikle dört yüzlü olarak tasarlanmışlardır. Kimi örnekler III. Ahmet'in Topkapı Sarayı Bab-ı Hümayun önüne yaptırdığı anıtsal çeşmede olduğu gibi köşelerde sebillerle zenginleştirilerek birer su köşkü biçiminde inşa edilmişlerdir. Tek ve iki yüzlü örnekleri de bulunmaktadır.⁴¹

Duvar Çeşmeleri: Cephesi bir yapı/avlu duvarı üzerinde bulunan çeşmelerdir. Bu çeşmelerin varsa hazneleri duvarın arka yüzünde yer alır. Tek yüzlü çeşmeler ya da cephe çeşmeleri olarak da adlandırılırlar. XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar çeşitli üsluplarla yapılmış örnekleri bulunmaktadır.⁴²

Köşe Çeşmeleri: Yapı/sokak köşelerinde yer alırlar. Erken dönemlerde çoğunlukla tek yüzlü daha sonraki dönemlerde iki ve üç yüzlü örnekleri bulunmaktadır. Kimi örneklerde iki sokağın

Namazgâh çeşmesi.

kesiştği köşe kırılmaya karşı belli bir yüksekliğe kadar pahlanmıştı. Duvar çeşmeleri gibi XV. yüzyıldan XX. yüzyıla yaygın biçimde kullanılan çeşme tipidir.⁴³

Namazgâh Çeşmeleri: Genellikle kervanların konakladığı şehirlerarası menzil (bir kervanın gün doğumundan günbatımına kadar aldığı yol) noktalarında, şehrin çevresindeki mesire yerlerinde bulunan namazgâhların yanında abdest almak, su içmek ve hayvanları sulamak için yapılan çeşmelerdir. Günümüze ulaşabilmiş altı su deposu ve çeşme, üstü namazgâh olan özel örnekleri⁴⁴ bulunan namazgâh çeşmeleri ve mimarileri ile ilgili ayrıntılı bilgi ve belge olmamasına karşın, İstanbul'a ait su yolu haritaları ve gravürlerden İstanbul'dan Gebze ve Edirne yönlerine uzanan menzil noktaları üzerinde yer alan namazgâh çeşmelerinin, insanları yağmur, kar ve güneşten koruyacak genişçe bir saçağa sahip, yalaklı şehiriçi çeşmeleri ile benzer mimari özelliklere sahip çeşmeler olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Su Yolcu: Eskiden şehirlerin su yolları ve çeşmeleriyle taksim maslaklarına ve onları tamir eden kişidir. Bunların maaşları su idaresi tarafından verildiği gibi, kendi mıntıklarında bentlerden su gelen evler ve hamamlardan da aylık ve tamir bedelleri alırlardı. Muhtelif semtlerde koğuşları vardı ve daimi surette burada yatar ve nöbet beklerlerdi. Lüzum görüldüğü vakit oraya müracaat edilir ve bir su yolcu gelerek tamirâtı yapardı.⁴⁶

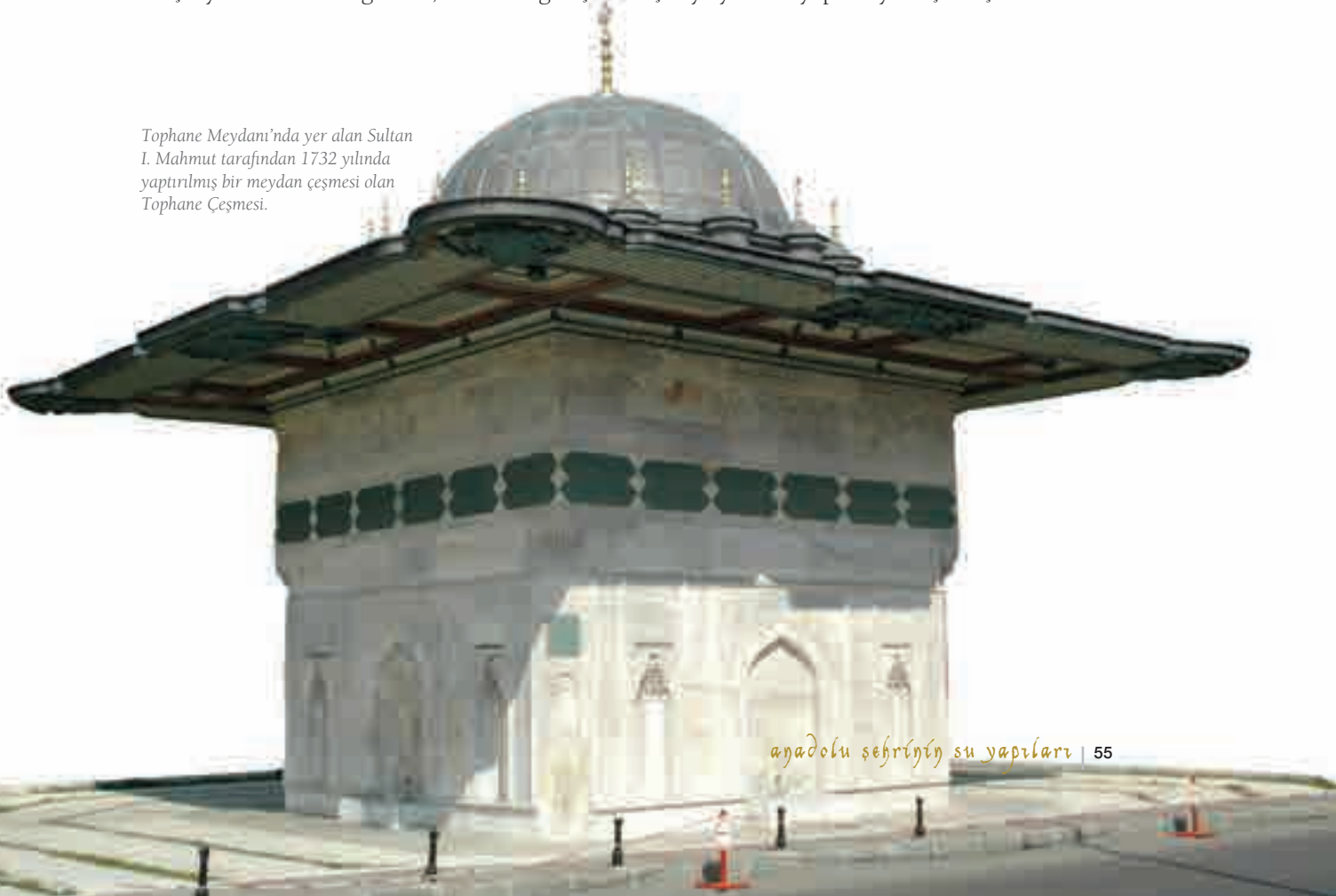
Çeşme ile ilgili en önemli terim olan lüle için M. Zeki Pakalın'ın Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde şu izahatı buluyoruz: "Lüle su ölçülerinden birinin adıdır. Dört masura bir lüle sayılırdı. Tapu kayıtlarında lüle yazılmaz masura nadir olarak da hilal yazılırdı.⁴⁷

Sanat Ansiklopedisi'nde bunun için şu izahat vardır:

"Bentlerde toplanan ve şehre isal edilen suların evler, çeşmeler, hamamlar vesaireye muayyen miktarlarda verilmesi için suyu maksemelerde ölçmeye mahsus üstüvani şekilde küçük ve ince bir boru parçasıdır ki su akan boruların ucuna veya maslak teknelerinin kenarındaki deliklere takılır. Lüle tabir olunan bu ölçü yuvarlak bir küre şeklinde ve otuz dirhem sıkletinde bir kurşunun girebileceği kadar bir delikten akan su miktarıdır. Bir lüle dört masura ve her masura da dört çuvaldız itibar edilir. Çuvaldız tabiri bu deliğin çuvaldız kalınlığında olmasındandır. Bir çuvaldız su, bir masuranın dörtte biri ve lülenin on altıda biridir. Vaktiyle hamam ve konaklara gelen sular bunların sahipleri tarafından bir meblağ mukabilinde satın alındığı cihetle senetlerinde mukayyet miktara göre su almak hakları vardı. Filan konağın veya hamamın bir lüle, iki masura suyu var denilirdi. Bu su hakkı emlak gibi senetle alınır satılırdı.⁴⁸

Anadolu'nun fethinden sonra, Selçukluların iskân ettikleri antik merkezlerde bir müddet mevcut yapılardan istifade etmiş oldukları muhakkaktır. Harap, kısmen veya tamamen sağlam olarak ele geçen bu yapıların içinde herhâlde birçok su tesisi olmalıdır. Çeşmeler, havuzlar, kuyular, sarnıçlar ve bunlara su veren bentler, kanallar ve kemerler, muhtemelen Selçuklular tarafından gerekli onarımlarla tekrar kullanılabilir hâle sokulmuş ancak ve zamanla bu tesisler ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelince, ilavelerle genişletilmiş veya yenileri yapılmaya başlamıştır.

Tophane Meydanı'nda yer alan Sultan I. Mahmut tarafından 1732 yılında yaptırılmış bir meydan çeşmesi olan Tophane Çeşmesi.

Hamidiye Camii girişindeki çeşme, Söğüt/Bilecik.

Fevziye Küçük Efendi çeşmesi, Fatih/Istanbul.

Selçuklu çeşmelerinin cami, medrese, han gibi muhtelif yapıların genellikle ana yola nazır ön cephelerine veya bunların iç avlularına açılan cümle kapısına yakın bir eyvan içine inşa edildiklerini görüyoruz.⁴⁹

XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında Anadolu Beylikler devrinin bazı eserlerinde müşahade olunan tezyinat kesafetine çeşmelerde rastlıyoruz. Karaman'daki İbrahim Bey İmareti'nin çeşmesi bunlara bir örnektir. Dekorasyonu tam olarak bitirilmemiş bulunan 1432 tarihli bu çeşme, eski taşçı ustalarının çalışma tarzını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Selçuklu devri çeşmelerinden başlayarak, gitgide gelişen bir nevi tezyini eleman da kitabelerdir. Büyük ve önemli yapıların dış cephelerinde, mimari bir varlık hâlinde kendini gösteren çeşmelerin hemen hepsinde kitabe vardır. Ancak bu kitabeler, devrin edebi modasına uyarak genellikle Arapça nesir hâlinde yazılmış, tarihleri de yazı ile ifade edilmiştir. Çoğu dikdörtgen şeklinde taşlara, araları bazen ince düz şeritlerle yarılmış panolar içine kabartma Selçuklu nesihî, sülûsü veya İlhanlı sülûsü ile hakkedilmiştir. Bu kitabeler arasında ancak bir tanesi, 1278 tarihli Bolvadin Alaca Çeşme'nin kitabesi çok sade, pahlı bir çerçeveye sahiptir. Tokat Hatun Hanı'nın ve Malazgirt Elti Hatun Camii'nin çeşmelerinde, manzum Arapça kitabeler görebiliyoruz. XVI. yüzyıldan sonra yapılmış örneklerde Arapça, Farsça kitabelerin yanı sıra daha ziyade Osmanlıca ile manzum olarak yazılmış tarihî ebce hesabı ile düşürülmüş çeşme kitabelerine rastlanmaktadır. Bu kitabeler, devirlerinin dekorasyon stillerine göre çeşitli profiller ile çerçevelenmiş, yer yer motiflerle süslenmiş, hatta yeşil, kırmızı, siyah zemin üzerine altın

yaldız gibi muhtelif renkte boyanmış kartuşlar içine, genellikle nesih, sülüs veya talik hatla yazılmışlardır. Bunlara örnek olarak Laleli'de 1804 tarihli AdilşahKadınefendi Çeşmesi'nin kitabesi gösterilebilir.⁵⁰

Cumhuriyet döneminde sanat değerine sahip önemli çeşmeler yapılmamıştır. İstanbul'da vakıf suların belediye devredilmesi ve arkasından da bunların hemen hepsinin körletilmesi sebebiyle çeşme vakfedilmesi geleneği tamamen durmuştur. Bazen evlerinin bahçe duvarına yaptırdıkları hayrat çeşmelere, kurucuları şebekeden su vermişlerse de sonraları bunlar da kurumuştur. Üzücü ve hazin olan husus şudur ki, bazı mahallelerde suyu akmayan tarihî çeşmeler varken aynı yerde betondan basit bir kitle üzerine bir şebeke suyu musluğu takılarak mahallenin ihtiyacı karşılanmıştır.⁵¹

Çeşmeler, hamamlar, sebiller Türklerin sosyal hizmetlerinin sadece küçük bir bölümü olup, Türklerin suya verdiği önemin belgeleridir. Çeşmeler, şehirlerimizin küçük bibloları, sanat abidelerimizin küçük temsilcileridir. Sanat ve zevkimizin bütün inceliklerini yansıtan birer örneklerdir.

Eski yerleşim bölgelerinin hemen her sokağında hazneli, haznesiz, cami ile beraber, sebille birlikte, tek başına, meydanlarda, köşe başlarında pek çok görülen hayat kaynağıdır. Su sesi, havuzlarda, çağlayanlarda kuş civıltılarıyla birleşir, şadırvanlarda ezanla ulvileşir.⁵²

Eskiden hayrat ve hasenat sahipleri ekseriya çeşme yaptırırlardı. Bilhassa İstanbul'da gerek padişahlar tarafından kendi namlarına ve gerekse hayır sahipleri tarafından İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar semtlerinde yaptırılmış yedi yüze yakın çeşme vardır. Bu çeşmelere birer kitabe koyup namlarını hayırla yâd ettirirlerdi.

Deniz Şehitleri çeşmesi, Sinop.

Çeşmelerin bir de yalağı olurdu. Yalak, çeşmeden su içenlerin, abdest alanların üstüne sıçramamasına hizmet ettiği gibi, susamış atların, mahalle köpeklerinin, kedilerin ve bilhassa kuşların rahat rahat su içebilmelerine yarardı.

Kitabe taşına çok defa ebcet hesabıyla bir tarih şiiri ve çeşmeyi yaptıranın adı yazılırdı. Şiir yazılmazsa, suyla ilgili ayetlerden birinin yazılması hoş görülen millî âdetlerimizdendi.

Yazılan şiirler zarif ve edebî bir eser sayılacak derecede olup içli beyitlerle su içenlerin dikkat ve rikkatini çekerek. Darüssaade ağası Hacı Beşir Ağa'nın Babıalı karşısında yaptırdığı çeşmenin kitabesi ne kadar içlidir:

“Rahmiyâ berceste bir tarih-i tam ister ana
Gel gel iç bu çeşme-i dildûdan Allah aşkına!”

Bu zarif çeşmenin ne zaman önünden geçsem, bu kitabeyi muhakkak okurum ve bana pek dokunur. Adamcağız ant vererek çeşmesinden su içmeye davet ediyor.⁵³

Tabiattan alınan ilhamla meydana getirilmiş su mimarisine ait örnekler arasında “Fıskiyeli çeşme” adı verilen dikkate değer bir grup oluşturur. Çok defa hatalı olarak fıskiyeli havuz veya şadırvan olarak isimlendirilen bu örnekleri, fonksiyonları dolayısıyla aslında çeşme saymak lazım gelir. Ancak normal çeşmelerde su, düşey bir aynaya takılmış bir lüle veya musluktan yatay olarak akıtılmışken, bu örneklerde zemin döşemesine veya bir kaide üzerine yerleştirilmiş bir çanak ya da teknenin ortasındaki fıskiyeyle düşey olarak fışkırtılmıştır. İlk örnekleri muhtemelen antik devirlerde görülen bu çeşmeler daha sonra değişik İslam ülkelerinin çeşitli yapılarında da kullanılmıştır. Anadolu mimarisinde de, Selçuklu döneminden yani XIII. yüzyıldan başlayarak hemen her devirde, çeşitli fıskiyeli çeşmelere rastlanılmaktadır. Genellikle vakıf olarak inşa edilen bu tip çeşmeler, yapılış biçimlerine göre ikiye ayrılabilir:

- 1) Fıskiyeli çanak veya teknesi doğrudan doğruya zemin döşemesine oturtulmuş yahut gömülmüş çeşmeler:

Sahaflar Çarşısı'nda su içme tasları bulunan çeşme, İstanbul.

Istanbul Sultanahmet Meydanı'nda, Sultan I. Ahmed Türbesi'nin karşısında yer alan çeşme. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in sultana ve İstanbul'a hediyesidir. Almanya'da yapıp 1901'de İstanbul'daki yerine monte edilmiştir. Neo-Bizanten üslubundaki çeşme içerden altın mozaikle süslüdür.

25 Receb 1261 (1845) tarihli iki lüleli çeşme, Bolvadin/Afyon.

Gazi Mustafa Kemal Paşa İlkokulu yanında XX. yüzyıl başlarına ait çift cepheli bağımsız çeşme, Konya.

Anadolu'da rastlanan en eski fışkiyeli çeşme örnekleri bunlardır. Bu tip çeşmelerin çanak veya tekneleri genellikle bir kenarı 60x100 cm. olan kare şeklinde, yekpare bir mermer bloktan işlenmiş olup, iç yüzleri basit veya dilimli daire, kare, altıgen, sekizgen, yıldız gibi geometrik şekiller ya da mukarnas dilimlerle süslenmiştir. Çanağın ortasında bazen taştan bir göbek veya yalnızca bir delik bulunur. Bu göbek veya deliğin çevresinde bazen küçük bir veya birkaç delik de yer alır. Merkezdeki deliğe yerleştirilen madeni boru, ayarlanan yüksekliğe göre, aşağıda döşeme altından borularla gelen suyu fışkırtır. Fışkiyeden dökülen su, ya göbek çevresindeki küçük deliklerden hemen akıp gider yahut da çanak içinde bir miktar biriktikten sonra çanağın kenarına bağlanan ve döşeme kaplamasına oyulmuş, üstü açık kanallardan yakındaki bir havuza sevk edilir.

Bu tip çeşmelerin en eski örneklerinden ikisi Divriği'de M. 1228 tarihli Melike Hatun Darüşşifası'nın havuzu kenarında yer almıştır. Konya'da Karatay Medresesi'nin havuz kenarında da içi basit geometrik şekillerle süslenmiş bir büngüldek mevcuttur. Amasya'da M. 1266

Şeraben tahura (İnsan, 76/21.) sülüs istifli bir çeşme kitabesi.

Mihrişah sultan çeşmesi, Eyüp/İstanbul.

Lülesinden ayrılmış mahzun mahalle çeşmesi.

tarihli Gökmedrese Camii'nde ise sadece içi yıldız biçiminde oyma geometrik motiflerle süslenmiş bir çanaktan ibaret olan bir fiskiyeli çeşme görülmektedir.

Fiskiyeli zemin çeşmesi yapmak geleneğinin Anadolu'da Beylikler döneminde de devam ettiği, değişik yapılarda karşılaşılan örneklerden anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Bursa'da takriben M. 1339 yılında yaptırılmış olan Lala Şahin Paşa Medresesi'ndedir. Kubbeli avlu döşemesinin ortasında yer alan bu çeşme, içi yıldız motifleri hâlinde oyulmuş mermer bir tekne biçimindedir. Ankara'da Hacı Bayram Camii'nin altındaki çilehanedeki mermer tekneler, fiskiyeli zemin çeşmelerinin XV. yüzyıla ait sade örnekleri olarak gösterilebilir.

Kültür ve sanat geleneklerinin fevkalade sadakatle yaşatıldığı Konya'da, özellikle bahçelerde kullanılan fiskiyeli zemin çeşmelerinin yapımı XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. Meram'da Yıldız Köşkü ile Cimcimler Köşkü'nün, Dede Bahçesi civarında Hasip Dede ve Süt Tekkesi haremliğinin bahçelerindeki değişik biçimli büngüldekler bunlara örnek gösterilebilir.

2) Fiskiyeli çanak veya teknesi bir kaide ile zeminden yükseltilmiş çeşmeler:

Fiskiyeli zemin çeşmelerinin yanı sıra muhtemelen XIV. yüzyılın başlarından itibaren özellikle rahat su içmek için, insan boyuna uygun bir kaide ile yükseltilmiş fiskiyeli çeşmeler ve suluklarla karşılaşılmaktadır. Biçim olarak şadırvana benzeyen bu tip çeşmelerin bazılarında, üstteki çanaktan dökülen suları toplamak amacıyla, zeminde alçak kenarlı bir hazne meydana getirilmiştir. Bu tip fiskiyeli çeşme veya suluklardan biri Bursa'da XIV. yüzyıla ait Eski Kaplıca'nın erkekler kısmı soğukluğundadır. Karaman'da XV. yüzyıla ait Sekiçeşme Hamamı'nın erkekler kısmı soğukluğunda bulunan fiskiyeli çeşme veya suluk kaide olarak kısa bir sütunun üstüne yerleştirilmiş, antik bir sütun başlığından ibarettir. Bursa'da yine XV.

yüzyıla ait Mahkeme veya Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı'nın erkekler kısmı sıcaklığında göbek taşının ortasına yerleştirilmiş suluk, bu tipin en güzel örneklerinden biridir. Bu tip fiskiyeli çeşmeler veya ayaklı suluklar klasik üslubun sadeliği içinde Osmanlı döneminde de yapılmıştır. Tokat ve Çorum'da XVI. yüzyıla ait Sultan ve Ali Paşa Hamamları'nda olduğu gibi. Mimar Sinan'ın M. 1579 tarihli Edirne Selimiye Camii'nin içinde müezzin mahfilinin altına yerleştirdiği fiskiyeli çeşme veya suluk, klasik Osmanlı dönemi örneklerinin en güzellerinden biridir.

Yine klasik dönem Osmanlı mimarisinde, bilhassa Edirne'deki hazneli mahalle veya meydan çeşmelerinde ilgi çekici bir grup minyatür ölçekte fiskiyeli çeşmeye rastlıyoruz. Takriben 30 santim yüksekliğinde yekpare bir mermerden oyulmuş bu suluklar, çeşmelerin ana yola veya

Topkapı Sarayı'ndaki Sahanlık'ta bulunan çeşme.

Üsküdar Iskele Meydanı'nda Sultan III. Ahmed'in annesi Gülnuş Sultan'ın anısına yaptırdığı görkemli çeşme.

meydana bakan bir cephesine ve insanın rahatça su içebileceği seviyelere yerleştirilmişlerdir. Bu çeşmelerin en güzel örnekleri Edirne Sarayı'nda Eski Alay Köşkü'nün karşısındaki Namazgâh Çeşmesi'nde yer almıştır.

Bu tip çeşmelerin bazı örneklerine İstanbul'da da tesadüf edilmektedir. Eyüp'te Eyüp Sultan Camii avlusunun doğu kapısı dışında Aişe Bahri Kadın'ın M. 1679 tarihli sebilinin, böyle bir fiskiyeli çeşme olduğu anlaşılmaktadır. Sağlam kalabilmiş bir başka örnek Galata'da M. 1732 tarihli Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi'nin cephesinde bulunmaktadır.

Bu fiskiyeli çeşmeler günümüzde eski şehirlerimizin şuursuzca imarı esnasında, tarihî suyollarının tahribi veya yeni su şebekelerinin dışında bırakılmaları sonucu fonksiyonlarını kaybeden, dolayısıyla süratle harap olan çeşmelerin başında gelmektedir. Susayanlara suyu bir bardağa ihtiyaç kalmadan, çeşmeye bitişik güzel bir sebil taşı veya bir tepsi üzerine yerleştirilmiş mermer bir kadeh biçimindeki suluklardan sunan Türk incelik ve zarafetinin vakıf mimari eserlerimize yansması, maalesef eski su kültürümüzle birlikte kaybolup gitmiştir.⁵⁴

Son dönemlerde vakıf çeşmelerinden sular akamaz olmuş; evlerin bahçe duvarına yapılan hayrat çeşmelerine kurucuları tarafından şebekeden su verilmişse de, sonraları bunlar da iptal edilmiştir. Üzüldüğümüz taraf, suyu akmayan tarihî çeşmeler varken; aynı yerde betondan, basit ve estetikten yoksun bir kitle üzerine şebeke suyu bağlanarak ihtiyacın karşılanmasıdır. Bugün ise, insanların yoğun bulunduğu cadde üzerlerinde soğuk su dolaplarının konulması, eski gelenegimizin devamı olması açısından bizleri mutlu etmektedir.

Anadolu'nun iyilik pınarları SEBİLLER

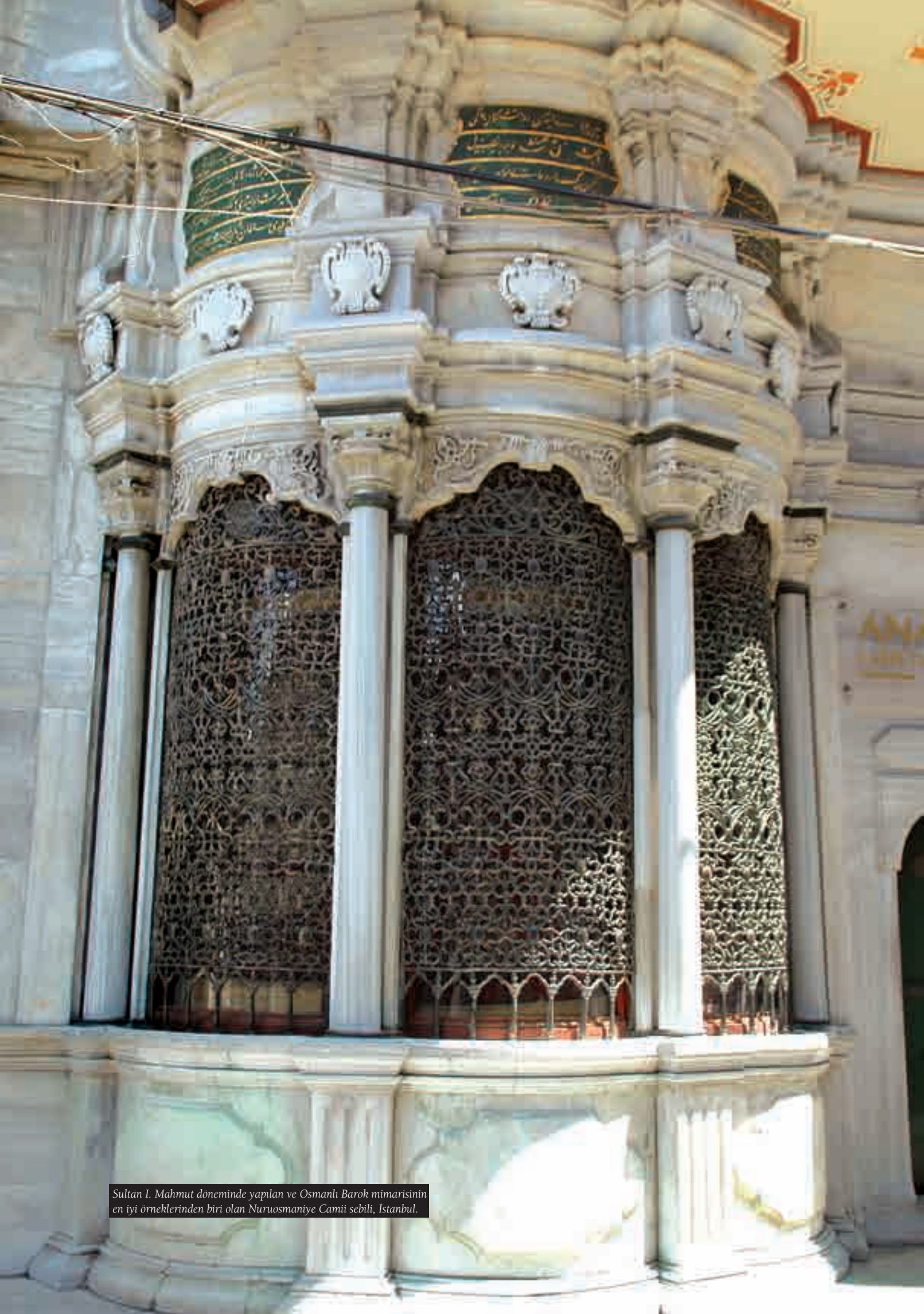
Sebil, her türlü hayrat yapısını ifade eder. Özellikle su hayrı için kullanılan bu terim, daha sonraları Anadolu su mimarisinde belli bir fonksiyonu olan kuruluşlara isim olmuştur. Sırf hayır amacıyla parasız su dağıtılan, etrafı parmaklıklı ve genellikle kubbe ile örtülü binalar için kullanılan bir tabir olan sebil yerine sebilhane ismi de kullanılır.

Sebil kelimesi, Arapça maddi ve mecazi manalarda “yol” demektir. Bizde hayır ve iyilik yolu manasına alınmış, bu itibarla su tevzi yerlerine “sebilhane” veya kısaca “sebil” denmiştir. Şehirlerde halkın gelip geçerken parasız ve kolaylıkla soğuk ve temiz bir su içebilmelerini temin için düşünülmüş ve yapılmışlardır. Türkler Arapça “sebil” tabirini, Allah rızası için yapılmış çeşme, şadırvan, kuyu gibi çeşitli su mimarisi için ve hemen hemen her devirde kullanmışlardır.

Adından da anlaşılacağı üzere, aslında her türlü hayrat yapısı (özellikle su hayratı) için kullanılabilen bu terim, bilahare Anadolu su mimarisinde belli bir fonksiyonu olan kuruluşlara isim olmuştur.

Mehmet Zeki Pakalın; “Adından anlaşılacağı üzere sebil; aslında her türlü hayrat yapısı (özellikle su hayratı) için kullanılabilen bu terim bilahare Anadolu Su Mimarisinde belli bir

Sultan I. Mahmut döneminde yapılan ve Osmanlı Barok mimarisinin en iyi örneklerinden biri olan Nuruosmaniye Camii sebili, İstanbul.

fonksiyonu olan kuruluşlara isim olmuştur. Hayır için parasız su dağıtılan, etrafı parmaklıklı ve ekseriya kubbe ile örtülü binalar hakkında kullanılır bir tabir olan sebil yerine “Sebilhane” de kullanılır.”⁵⁵ demektedir.

Büyük şehirlerin işlek caddeleri üzerinde ve genellikle cami yanlarında içme suyu dağıtılan özel mimari birim olan sebil sözlükte; “yol” anlamına gelen sebil kelimesinin terim anlamının “fi sebilillah=Allah yolunda, Allah rızası için” tabirinden geldiği belirtilmekte, daha önceleri fazla yaygın olmamakla birlikte sebbale adının kullanıldığı da bilinmektedir. Osmanlılar başlangıçta dağıtılan suya sebil ve dağıtıldığı yere sebilhane demişlerse de zamanında “hane” terk edilerek bugünkü şeklini almıştır. Günümüzde kalabalık insanların girip çıktığı binaların çeşitli yerlerine konulan, plastik bardaklarla soğutulmuş damacana suyu içilen elektrikli aletlere de sebil denilmektedir.⁵⁶

Hiz. Peygamber’in sadaka-i cariye arasında en fazla, insanların su ihtiyaçlarını gidermeye yönelik havuz, sarnıç vb. yaptırılmasını tavsiye eden hadisleri sebebiyle hayır sever Müslümanlar sebil vakfetmeye büyük önem vermiştir. Günümüze ulaştığı bilinen en eski sebiller, Konya’daki Anadolu Selçukluları’na ait Sahip Ata Camii’nin taçkapısının yanlarında yer alan iki sebildir. Bu sebiller mihrabiye nişleri içine yerleştirilmiş, arkalarında birer oda bulunan sivri kemerli iki pencere şeklindedir.

Sebillere en fazla önem verenlerin Türkler olduğu ve Selçuklular’la Memlükler’den sonra Osmanlılar’ın bu mimari birimi başlı başına bir sanat eseri hâlinde ele alıp geliştirdiği görülmektedir. Osmanlı sebillerinin hemen tamamı İstanbul, Kahire ve Kudüs’te bulunmaktadır. Andre Raymond, 1517-1798 yılları arasında Osmanlılar tarafından yapılan, 101’i Kahire’de

Saliha Sultan Sebili’nin genel görünümü, İstanbul.

olmak üzere 308 sebilden söz etmektedir. Bunlar arasında Kahire'deki "sebil-küttap" denilen ve alt kısmı sebil, üst katı Kur'an okulu işleviyle tasarlanmış müstakil yapılar ayrı bir önem taşır. Kaynaklara göre 125-130 civarında olan İstanbul'daki sebillerden günümüze ulaşanların sayısı altmış yedidir. Bilinen ilk sebinin 1496-1503 yılları arasında şeyhülislamlık yapan Efdalzade Hamidüddin Efendi'nin inşa ettirdiği, zamanımıza intikal etmeyen sebil olduğu belirtilmektedir. Mevcut sebillerin en eskisi ise Vefa'daki 1565 tarihli Hüsrev Kethüda veya Ekmekçizade Ahmet Paşa Sebili'dir.

Sebiller bulundukları yerlere ve biçimlerine göre müstakil yapı, köşe, cephe ve pencere sebilleri diye gruplandırılabilir. Bunlardan, halk arasında sebil denilince ilk akla gelenler müstakil yapı türünde olanlardır ve genellikle dörtgen, çokgen veya yuvarlak planlı tasarlanmış, etek denilen mermer alçak duvar üzerinde sütunlar, sütunlar arasında bronz yahut mermer şebekeler, kornişler, kitabeler ve saçaklardan meydana gelmiştir. Klasik dönem sebilleri XVI ve XVII. yüzyıl mimarlığının bütün özelliklerini yansıtmaktadır; pencere aralarındaki sütunlar mermerden ve tunç bilezikli, başlıkları mukarnaslı veya baklava süslemelidir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru değişen üslupların etkisiyle kemer biçimlerinde bazı değişiklikler olmuşsa da sütun araları çoğunlukla klasik Osmanlı sivri kemeriyle geçilmiştir. Etek bölümleri genellikle süslemesizdir. Dökme demir veya tunçtan yapılan şebekelerin alt kısımlarında halka su ve mübarek günlerde şerbet dağıtılmasını sağlayacak açıklıklar yani maşrapalıklar yer almaktadır.

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan meydan çeşmeleri genellikle sebillerle bir arada tasarlanmıştır (III. Ahmet Çeşmesi, Azapkapı Çeşmesi ve Sebili). Batılılaşmanın etkisiyle bu dönemde sebiller daha çok yuvarlak ve çokgen planlıdır. Plana bir Batı etkisi olarak giren yuvarlaklık etek bölümlerinde saçaklara dalgalanmalar şeklinde yansımıştır (Hekimoğlu Ali Paşa Sebili, Hasan Paşa Sebili).

XIX. yüzyıl sebillerinde, önceleri XVIII. yüzyıl sebillerinin devamı niteliğinde barok-rokoko öge ve motiflerin klasik tezyinatla bir arada kullanılarak bir ara üslup yakalanmaya çalışılırken sonraları empire üslubu ağırlıklı bir mimari ortaya konmuştur (Nusretiye Sebili, Arif Hikmet Bey Sebili). Genelde XIX. yüzyıl sebilleri dönemin mimari karakterine uygun olmakla birlikte önceliklere göre daha sadedir. Günümüzde müstakil yapı türündeki birkaç tanesi hariç sebillerin hiçbirisi gerçek işlevini sürdürmemekte, bir kısmı boş dururken bir kısmı yanındaki caminin imam odası, abdest alma yeri, gasilhanesi, Kur'an kursu dersliği vb. şeklinde kullanılmaktadır.⁵⁷

Sebiller genellikle yuvarlak ve üstü kubbe ile örtülmüş küçük bir odacık şeklinde olup, cepheleri büyük pencere şeklinde açıktır. Pencereilerin iki tarafındaki sütunların arasına işlemeli şebekeli tunç parmaklıklar konulmuştur. Bu parmaklıkların altında ve yerden bel yüksekliğine kadar olan duvarın üstünde parmaklığın alt kısmına maşrapa geçecek kadar aralıklar bırakılmıştır. Bu gözler adedince küçük bakır veya pirinç taslar, saplarından uzun birer zincirle mezkûr

Damat Ibrahim Paşa Sebili, İstanbul.

parmaklığa bağlanmış olup bunlar boşaldıkça içeride devamlı oturan sebilci tarafından doldurularak içmesine hazır bulundurulurdu. Hemen hemen her caminin yanında bir sebil inşa olunurdu. Bu sebillerin Ayasofya'daki Sultanahmet sebili gibi çeşmeli olanları da vardır. Türk mimarisinde önemli bir şube teşkil eden ve üslupları zamanın üslubuna uygun mimari eserlerdir.⁵⁸

Şehirlerin içilecek iyi su ihtiyacını karşılayan kuyu, sarnıç veya çeşmelerin az olduğu, günlük ev ihtiyacının ancak şehrin belli yerlerindeki mezkûr tesislerden temin edilebildiği devrede, suların korunması için kullanılan küpler veya tekneler, sebil mimarisinin esasını teşkil etmiştir. Daha çok şehirlerin merkezlerinde ve cami, medrese, han gibi çok kullanılan yapıların, ana yola veya meydana bakan cephelerine konmuştur.

Sebillerin, vakıf şartlarına göre belli çeşme veya kaynaktan getirilen suları, kapakları açılmak suretiyle dolduruluyordu. Yani, sebiller, taşıma su ile doldurulduğu müddetçe vazife görmektedir. Bazı vakfiyelerde zikredildiği üzere, sıcak yaz günlerine rastlayan ramazanlarda, sebillerden sade su yerine buzlu su veya şerbet verilmesi bu sayede mümkün olmaktadır.

Sebillerin zikredilen özelliğine mukabil, çeşmelerin daimi akarsuya bağlanmış olmaları sebillerle çeşmeleri birbirinden ayıran en önemli farklardan biridir.⁵⁹

“Yollar üzerinde, gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan binalar ki pencerelerinde daimi surette su ile dolu maşrapalar bulundurulup gelen geçen parasız olarak bu suları içerlerdi.” şeklinde tarif olunan sebil için Sanat Ansiklopedisi'nde şu tafsilat da vardır:

“Sebiller umumiyetle yuvarlak ve üstü kubbe ile örtülmüş küçük bir odacık şeklinde olup cepheleri büyük pencere şeklinde açıktır. Pencerelerin iki tarafındaki sütunların arasına gayet müzeyyen şebekeli tunç parmaklıklar konulmuştur. Bu parmaklıkların altında ve yerden bel seviyesine kadar olan duvarın üstünde parmaklığın alt kısmına maşrapa geçecek kadar aralık

Hekimoğlu Ali Paşa Sebili, İstanbul.

birakılmıştır. Bu gözler adedince küçük bakır veya pirinç taslar saplarından uzun birer zincirle mezkûr parmaklığa bağlanmış olup bunlar boşaldıkça içeride daimi surette oturan sebilci tarafından doldurularak isteyenlerin içmesine hazır bulundurulurdu. Sebiller, gelip geçenlere parasız su vermek üzere hemen hemen her caminin yanında inşa olunurdu. Bu sebillerin Ayasofya'daki Sultanahmet sebili gibi çeşmeli olanları da vardır. Türk mimarisinde mühim bir şube teşkil eden ve üslupları zamanın üslubuna uyan mimari eserlerdir. İhtisar edilerek sebil denilmiştir.”⁶⁰

Şehirlerin içilecek iyi su ihtiyacını karşılayan kuyu, sarnıç veya çeşmelerin az olduğu, günlük ev ihtiyacının ancak şehrin belli yerlerindeki mezkûr tesislerden temin edilebildiği devrede, taşınan suların istimal yerinde muhafazası için kullanılan küpler veya tekneler, sebil mimarisinin esasını teşkil etmiştir. Daha ziyade şehirlerin merkezlerinde ve cami, medrese, han gibi çok kullanılan yapıların, ana yola veya meydana bakan cephelerinde, duvar içine yerleştirilmiş bir su haznesi ile bunun üstüne, hazne ve su konulabilmesi için, tabanı hazneye açılan bir nişten ibaret olarak şekillenen XIII. yüzyıl sebilleri, XVI. yüzyıldan itibaren sayıları artan çeşme, sarnıç ve kuyulara rağmen, önemli bir mimari gelişme göstermiştir.

En eski sebiller içinde zamanımıza kadar sağlam durumda gelebilenler, 1285 tarihli Konya Sahip Ata Camii portalindeki sebiller ile 1299 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii'nin

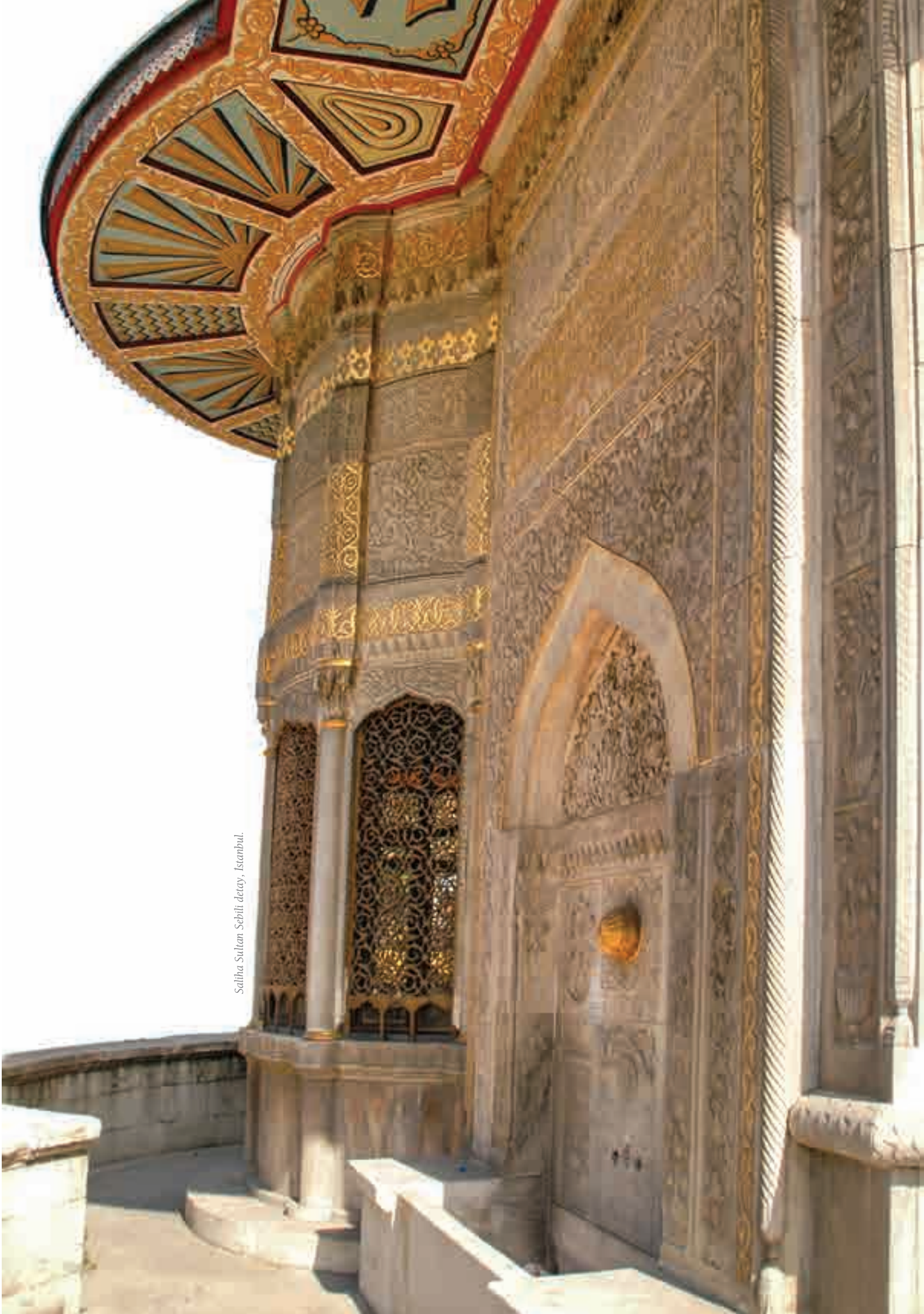
kuzey portalı yanındaki sebildir. XIII. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu söylenen Konya Hoca Fakih Camii'nin avlu duvarındaki sebil yer değiştirdiği ve bu sırada kısmen tadil edildiği için orijinalitesini bir dereceye kadar kaybetmiştir. Mevcut örneklerden anlaşıldığına göre XIII. yüzyıl sebillerinde su haznesi olarak, hazır ve sağlam vaziyette bulunmuş antik devir lahitlerinden istifade edilmiştir. Hatta Eşrefoğlu Camii Sebili'nde görüldüğü gibi, bir parçası kırık olanlardan bile istifade yolu bulunmuştur. Selçukluların antik devir sanatına ve sanatkarların gösterdikleri tolerans sayesinde, bu lahitlerin üzerindeki gayriislami tezyinat, semboller ve hatta kabartma insan figürleri olduğu gibi bırakılmış; ancak bazılarının kitabeleri veya haçları belirsiz hâle getirilmekle yetinilmiştir. Bu yüzden, çoğu zaman camilerin portallerinde veya portal yanlarında yer alan Selçuklu devri sebilleri, portalı, sebil penceresini süsleyen orijinal Selçuklu tezyinatının yanı sıra, antik dekorasyonu ihtiva eden su hazneleriyle dikkati çekmektedir.⁶¹

Selçuklu sebillerinde tabanı dış zemin hizasına gelecek şekilde yerleştirilen su haznelerinin yüksekliği takriben 0.90 m.dir. Bunun üstüne kapak vazifesini görmek üzere ve takriben 0.20-0.30 m. Kalınlığında mermerden büyük bir sal taşı konulmuş sebilin pencereci hücresi bu taşın üstüne inşa edilmiştir. Sebil hücrelerinin tabanında su haznesinin doldurulmasına imkân veren, kare veya daire şeklinde, büyükçe bir delik olup, bunun kuyu veya sarnıçlarda olduğu gibi ahşap yahut madeni bir kapak ile kapatılabildiği taban taşında görülen izlerden anlaşılmaktadır. Sebillerin, vakıf şartlarına göre belli çeşme veya kaynaktan getirilen suları, bu kapaklar açılmak suretiyle hazneye dolduruluyordu. Yani, sebiller, taşıma su ile doldurulduğu müddetçe vazife görmektedirler. Bazı vakfiyelerde zikredildiği üzere sıcak yaz günlerine rastlayan ramazanlarda, sebillerden sade su yerine buzlu su veya şerbet verilmesi bu sayede mümkün olmaktadır.⁶²

Sebillerin bu özelliklerine mukabil, çeşmelerin daimi akarsuya bağlanmış olmaları, sebillerle çeşmeleri birbirinden ayıran en mühim farklardan biridir. Selçuklu devri sebillerini çeşmelerden ayıran ikinci önemli fark ise, burma lülelerin XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmasına başlanıncaya kadar ancak çeşmelerde sade lüle bulunduğu, XVI. yüzyıla kadar sebil haznelerinin lülesiz olmasıdır. Nitekim Selçuklu sebillerinin mimari kuruluşuna uygun olarak 1886'da yapılan Konya Mecidiye Hanı'nın sebillerinde su doldurulan haznelerin, istenildiğinde muhtevasını akıtan böyle burma birer lülesi bulunmaktadır.

Yukarıdaki açıklamadan anlaşılacağı üzere, çeşme daimi su akıtan bir tesis olduğu hâlde sebil, daha ziyade bu suyun akıtılış şeklindeki bir isteği ve buna göre değişen bir fonksiyonu ifade etmektedir.⁶³

Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi isimli eserinin 495. sayfasındaki "Çeşmeler" bölümünde; "Eskiden bütün evlere şimdiki gibi borularla su tevzi olunmadığı ve ancak saraylar, hamamlar, şadırvanlar ve büyük konaklara su verildiği için halk evlerine lazım olan suyu mahalle

Saliha Sultan Sebili detay, İstanbul.

çeşmelerinden alırlardı. Bunlardan evlere su taşıyan sakalar da vardı. Bunlar yayık şeklinde, deriden mamul kırbalara su doldurup omuzlarına asarak evlere taşınırlardı. Her evin cephesinde saka deliği tabir olunan taştan küçük bir teknecek bulunurdu ki, sakalar getirdikleri suyu evin içine girmeksizin bu tekneye boşaltırlar ve su bu tekneceğe merbut borudan avludaki küplere dolardı. Su lazım oldukça bu küplerden maşrapa ile alınarak kullanılırdı. Abdesthanelere veya sofalara yapılan çeşmelerin çömlek işi olarak duvara gömülü küçük küpler şeklindeki haznelerine su doldurulur ve oradan musluğa boru ile su getirilirdi.”⁶⁴ diyerek özel ikametgâhlardaki sebilleri veya sebil usulü doldurularak kullanılan çeşmeleri tarif etmektedir. Ancak bu ifade sadece sebillerin sadece şehirlerin merkezlerindeki cami, medrese, han gibi önemli ve çok kullanılan yapıların cephelerinde değil, özel ikametgâhlarda da yapılmış olduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Muhtemelen XIII. yüzyılda da böyle sebiller inşa olunmuştur.⁶⁵

Selçuklular devrinde sebillerden su içmek isteyenlerin hücre içindeki hazne kapağını açarak sebilin uygun bir tarafına zincirle bağlı kepçe veya tava gibi uzun saplı madeni bir kapla su aldığı veya bu işin Osmanlı sebillerinde olduğu gibi vazifeli bir sebilci tarafından yapıldığı tahmin edilebilir.⁶⁶

Bir mimari eser olmamakla beraber konumuzla ilgisi dolayısıyla sebilci tabir edilen seyyar sebillerden bahsetmeyi uygun bulduk. Sebilci: “Üzerinde sahtiyandan bir su kırbası, arkasında sahtiyandan caket, ayağında şalvar, başında üzerine abani sarık sarılmış beyaz külah, elinde yazılı sarı tas olduğu halde Hz. Hüseyin ile Kerbela şehitlerinin ruhu için dağıtılan cerrarlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Sahtiyandan yapılan kırbanın altı dört köşeli bir tahta idi. Sahtiyân bu tahtanın üzerine demir çemberle raptedilirdi. Sebilci kırbaları sakaların kırbalarından küçüktü. Bir de sakaların kırbaları halkalı bir meşin bağ ile ağızları bağlandığı hâlde sebilcilerin kırbaları ağızları bir tahtaya geçirilmiş ve bu tahtaya musluk ilave edilmiş idi. Sebilciler bunu sol omuzlarının üzerine asarlar, sağ ellerinde tuttıkları tasları doldurarak isteyenlere sunarlardı. Taslar, alekser pirinçtendi, içi ve dışı yazılı idi. Bakırdan olanları da vardı. Bardak hiçbir zaman kullanılmazdı. Sebil, manasının delalet ettiği ve görünüşte o maksatla yapıldığı hâlde su içenlerden para alırlardı. Bununla beraber vermeyenleri para almak için zorlamazlardı.”⁶⁷

XIII. yüzyıl sebilleri arasında dekorasyon yönünden zenginliği ile 1258 tarihli Konya Sahip Ata sebilleri dikkati çekmektedir. Beyaz mermerden işlenmiş bu sebiller sanki sebil kelimesinin manasını ihsas ettiren, hayır ve iyilik yolunun geçtiği birer kapı gibi şekillendirilmiş ve süslenmiştir. Bundan dolayı Selçuklu devri portallerinin cephelerini tezyin için kullanılan yazı, geometrik ve bitkisel motifleri havi profillerle kabalar, kavsara stalaktitleri ve sütunçeler gibi dekoratif mimari detayları bu eserlerde görmek mümkündür. Buna mukabil, XIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Konya Hoca Fakih Sebili ile 1299 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Camii Sebili dekoratif bakımdan daha sade örneklerdir.⁶⁸

Su kuyusu, Burdur.

İnsanoğlunun eski yaşam sondajı SU KUYUSU

Yer altı sularından faydalanmak için toprağın derinlemesine kazılmasıyla oluşturulan kuyular, suyun insanlar ve diğer canlılar için taşıdığı hayatî önemin bir parçası olarak insanlık tarihi boyunca ayrı bir öneme sahip olagelmıştır.

Su kuyusu hem evin hem mahallenin ve hem de bağ ve bahçenin en değerli hayat kaynağıdır. Kuyusuz ve susuz hayat elbette ki düşünülemez. Uygurlar kuyu için “kudug” derlerdi. XI. yüzyılda yani Selçuklu devrinin başlarında ise çeşitli Orta Asya Türk kesimleri kuyu için “kudug, kudhug, kuyug” şeklinde adlar veriyorlardı. “Kudug” deyişi daha çok eski Uygur söyleyiş ve geleneğinin bir devamı idi. “Kudhug” sözü ise kuyuya doğru bir gelişmenin ilk belirtileri olmuştu. Çünkü “kudhug” söylenişinden eski Türklerin “kuyug” sözü doğmuştu. Tabii olarak bizim kuyu sözümüz ise bu gelişmenin son basamağı idi. Orta Asya Türk kültürünün Anadolu’ya bir geçiş köprüsü olan Harzemşahlar döneminde henüz daha kuyuya “kudug” deniyordu.

Kudug’dan Kuyuya...

Batı Türkleri özlerine bağlı kalarak yine kendi kendilerine bir gelişme yolu bulmuşlardı. Mısır’daki Memluk devleti ile kuzeydeki Kıpçak Türk kültür çevrelerinde eski Türklerin “kudug” ve “kuyug” sözleri artık kuyu olmaya başlamıştı. Bu yeni gelişme Orta Avrupa’daki

Kuman Türklerine kadar uzamıştı. Hiç şüphe yok ki bu yeni gelişmenin öncüleri yine eski Anadolu Türkleri idiler.

Cengiz Han'dan sonra Türklerin bu kuyu kültürü Moğollara da geçmişti. Bu sebeple Moğollar da kuyuya, eski Türkler gibi “huduh” veya “kuduk” demişlerdi. Kültür bakımından çok geri olan Moğollar, tabii olarak daha önceleri böyle bir şey bilmiyorlardı. Su bulabilmek için kuyu kazma işi önemli bir kültür aşamasıdır.

“Kuyulu ve kuyusuz ev” ayırması XI. yüzyıl Orta Asya Türklerinde bile yapılıyordu. Çünkü bir evin kuyuya sahip olması önemli bir gelişme idi. Bu sebeple o çağdaki Türkler, kuyusu olan eve “kuyulu ev” diyorlardı.

“Kuyu kazma” işi de ayrı bir bilgi ve tecrübe isteyen bir iştir. Yine XI. yüzyıl Orta Asyasındaki Türkler “kuyu kazmayı kendine bir iş edinen kimse” için şöyle diyorlardı: “Ol özing kudhug kazındı.” Türklerin büyük kültür hazinesi olan Kutadgu Bilig’de ise, “Her kim yeri kazma zahmetine katlanırsa, kuyudan suyu içers.” diye güzel bir söz vardır.⁶⁹

Orta Asya’dan günümüze geldiğimizde kuyuyu, “Toprağa kazılmış derin çukur” şeklinde kısaca tarif edebiliriz. Kültürümüzde suyun önem kazandığı düşünülürse, modern su depolarının olmadığı, suyu bozulmadan saklayacak mekânların olmadığı o günlerde su kuyularının da önemi bir hayli artmaktadır. Bu itibarla su kuyuları hakkında biraz daha detaylı bilgi vermek gerektiğini düşünüyorum.

Yer altı sularından faydalanmak için toprağın derinlemesine kazılmasıyla oluşturulan kuyular, suyun insanlar ve diğer canlılar için taşıdığı hayati önemin bir parçası olarak insanlık tarihi boyunca ayrı bir öneme sahip olagelmıştır. Bu durum Arabistan yarımadası, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Batı Asya gibi İslamiyet’in yayıldığı ve yerüstü sularının yetersiz olduğu bölgelerde öncelikli olarak geçerlidir. Bunun için de kuyular İslami literatürde hem giderek gelişen teknik imkânların ve tecrübe birikiminin pratik

*Su kuyusu, Küçükayasofya
Camii içi, İstanbul.*

Ortaköy Ayvat mahallesi su kuyusu, Kastamonu.

Su tulumbası, Bodrum.

bir konusu, sosyal hayatın ve kültürün bir parçası olarak, hem de kullanım ve yararlanmayı düzene bağlayan fıkhi ahkâm yönüyle ele alınmış ve bir dizi ayrıntılı açıklamaya konu olmuştur.

İslam kültürünün beşiği olan Hicaz'da yerüstü su kaynakları oldukça kıt olduğundan kuyu, içme ve kullanma ihtiyacını karşılamada en önemli su kaynağı olma özelliğini daima korumuştur. Bu sebeple yerleşim birimlerinin yanında, kafilelerin geçecekleri yollar üzerinde, ekili arazilerin yakınlarında ve otlaklarda çok sayıda kuyu açılmıştır. Bölgede kuyuculuk (riyakat) müstakil ve önemli bir uzmanlık alanı olmuş, toprağı ve bitkileri incelemek, hayvanların hareketlerini gözlemlemek ve yeri dinlemek gibi yöntemlerle bir yerde su bulunup bulunmadığını, varsa yüzeye yakınlık veya uzaklığını tahmin eden uzmanlar yetişmiştir.

Mekke ve Medine'de İslam'dan önce ve İslam'ın ilk döneminde mevcut olan birçok kuyunun ismi kaynaklarda yer almaktadır. Dinî bir merkez olması sebebiyle yıl boyunca ve özellikle hac mevsiminde önemli bir nüfusu barındıran Mekke'de eskiden beri kuyuculara büyük bir ihtiyaç duyulmuştur. Kureyş'in ileri gelenleri kendi adlarına kuyular açtırıp insanlara su ikram ederler ve bununla övünürlerdi. Şüphesiz Mekke'deki en meşhur kuyu, susuz kalan Hz. İsmail ve annesi Hacer için Allah'ın ihsan ettiği Zemzem Kuyusu'dur.⁷⁰

Kuyulardaki suyu çıkarmak için tulumbaların icadından evvel çıkırık veya dolap kullanılırdı. Çıkırıklı kuyularda kuyunun bilezik taşı üzerine taştan, tahtadan veya demirden iki ayak inşa edilerek mihverinin iki uçları bu ayaklara oturan bir dolap geçirilir ve bu dolap elle çevrilerak kovaya bağlı olan ip buna sarılmak suretiyle kova yukarıya çekilirdi. Bazı çıkırıklara çift kova takılır ve dolap döndürüldüğü vakit ipin sarıldığı taraftaki kova yukarı çıkarken ipin boşalan ucundaki boş kova da aşağıya iner.

Neogeolegend

Su kuyusu.

Su kuyusu, Ilgın/Konya.

Bostan kuyularında ise ya hayvanla çevrilen bostan dolapları veya rüzgarla veyahut motorla işleyen tulum balar vasıtasıyla su çekilir. Hayvanla çevrilen dolaplarda ağaçtan bir çark bulunur ve bu çark döndükçe üzerine sarılı olan ve fasıllı olarak kovalar bağlı bulunan ipler de bir taraftan yukarı çıkar ve bu kovalar diğer taraftan kuyuya inerek yine dolup yukarıya çıkarlar. Uçları birbirine bağlı olarak uzun bir halka teşkil eden iki ip arasına fasıllarla bağlanmış olan bu küçük kovacıklar su dolu olarak çıkıp dolabın üstünden dönerken vaziyetlerinin değişmesi dolayısıyla sularını oradaki bir tekneye döker ve boş olarak tekrar kuyuya inerler. Bu tarz dolaplara Sakız dolabı derler. Sakız adasında portakal ve limon ağaçlarını sulamak için böyle dolaplar kullanılır.

Anadolu'da bazı kuyulardan da tulum vasıtasıyla su çekilir. Bu tulumlar uzun bir ipe bağlı olup bu ip de bir dolaba geçirilmiştir. İpin dışarıdaki ucu bir hayvana bağlanarak hayvan tulani istikamette yürütülür ve bu suretle su dolu olan tulum yukarıya çıkarılıp boşaltılır ve bu ameliye tekrar edilir.

Artezyen Kuyusu

Toprak altındaki su tabakasına kadar bir burgu ile açılan deliğe boru indirilerek dipteki suyun kendi tazyikiyle yukarıya çıkmasını temin eden kuyudur. Bu su, civarda ve kuyu ağzından yüksekte bulunan diğer suların tazyikiyle suyun dengelenmesi kanununun icabı olarak kendi kendine çıkar ve borunun ağzından devamlı surette akar. Petrol kuyuları da bu çeşittendir.⁷¹

Kuyunun Bölümleri

1. Kuyunun ağzı: Kuyu kazıldıktan sonra, ayrıca bir de kuyunun ağzı yapılırdı. Anadolu köylerinde buna “ağızlık” adı da verilir. Zaten ağızlıksız bir kuyu, kuyu sayılmamalıdır. Bazı yerlerde de kuyunun ağzına örme yolu ile ağızlık yapılırdı. Anadolu’da kuyu ağzı bazen delikli bir taş veya ağaç ile de yapılabilirdi. XI. yüzyıl Orta Asya Türkleri ise kuyunun ağzına yapılan halka için “kudhug tegreği” veya “tegresi” diyorlardı. Bilindiği üzere “tegre” veya “degre” sözü, halka veya çevre manasına, bugün de Anadolu’da söylenilmektedir. Aynı deyişi, Anadolu Türk kültürünün gelişmesinde değerli bir rolü olan Harzemşahlar kültür çevresinde de görüyoruz.⁷²

2. Kuyunun duvarı: Kuyu duvarı daha çok kuyunun ağız kısımlarını pekiştirmek için yapılırdı. Babürname’de de böyle bir kuyu duvarından söz ediliyordu. Yine aynı kaynakta bir taş kuyudan da bahsediliyordu. Anlaşıldığına göre Türkler, eskiden kuyunun ağzını taş veya tuğla ile örüyorlardı. Çünkü Harzemşahlar devrinde “kerpiçle yapılmış kuyu” veya “kerpiç ile kuyuyu ördü” gibi sözlerin söylendiği görülüyordu. Herhâlde buradaki kerpiç, tuğladan başka bir şey değildi.⁷³

3. Kuyunun ipi: Ipsiz kuyu düşünülemez. Yeter ki kuyu derin olsun. Alçak kuyulardan su çekmek için kullanılan “ucu eğri ağaç” karşılığı olarak Anadolu köylerinde eğmeç gibi çok güzel bir söz söylenir. “Kuyu çengeli” için de yine Anadolu köylerinde arıyıcı denir. XIII. yüzyılın birinci yarısında Harzemşahlar Türk kültür çevresinde ise kuyu ipi için “kuduk ipi” deniyordu.⁷⁴

4. Kuyunun çıkırığı, sereni ve kovası: XIII. yüzyılda Türkler kuyu çıkırığı için “kudıkın çarkı” diyorlardı. Tabii olarak Batı Türklerinde ise bu deyiş kuyu çarkı oluyordu. Anadolu köylerinde kuyu çıkırığı için “Çıkrıncak, cıngırak, cınkırak” gibi sözler söylerler. Şimdi ise kuyu makarası denilmektedir. XII. yüzyılda ise Türkler el ile çevrilen çıkırığa çark; su dolabı çıkırığına ise “çıgır” derlerdi. Yani eski Türkler “kuyu makarası” ile “su dolabı çarkı” arasında bir ayırım yapıyorlardı.

Zazadin Hanı su kuyusu, Konya.

Şimdi ise biz su dolabı çıkırığına çark, kuyu makarasına ise çıkırık diyoruz. Aramızdaki fark ancak bu kadardır. Anadolu köylerinde, kuyunun yanına dikilmiş ve çıkırığın kollarının dayandığı ağaçlara seren denir. Bazı yerlerde ise bu ağaca bastıran adı verilir. “Kuyu kaldıracı” da Anadolu köylerinde pek çoktur. Bu kaldıraç ile kova, suyun içine batırılıp çıkarılıyordu. Bu çoğu zaman köylerimizde “tapındırık” gibi çok güzel bir ad ile adlandırılır. Kuyudan eğilerek su almak için kullanılan ucu eğri ağaçlar için ise “eğmeç” adı veriliyordu. Görülüyor ki Anadolu köylerinin bütün bu deyişleri, en eski Türk özyerini taşıyan sözlerdir.⁷⁵

5. Su dolabı veya çarkı: Hayvan veya insanlar tarafından çekilen su dolapları da eski Türkler tarafından biliniyordu. XIII. Yüzyıl başlarında Harzemşahlar Türk kültür çevresinde su dolapları ile ilgili bilgilere çok rastlıyoruz. Anadolu’da Türk kültürünün gelişmesinde Harzem Türk göçmenlerinin değerli tesiri olmuştur. Bilindiği üzere bu bölgede su, toprak yüzeyine çok yakın idi. Harzemşahlar Türk kültür çevresinde su dolabı veya çarkı için “çığır” deniyordu. Kuyudan çekilen su bir kuyu havuzu içinde toplanırdı. Bunun için de “çığır havuz”, yani “çıkırık havuzu” adı veriyorlardı. Kuyudan su çıkaran çıkırık kovası için ise yine bu çağda “çıkırık küzesi” deniliyordu. Anlaşıldığına göre bu çağda su dolabına bazen bir deve de koşuluyordu. Çünkü bu çağ ile ilgili kaynaklarda “deve ile kuyudan su çıkardı” gibi bazı sözler de görmekteyiz.⁷⁶

YUNAK VE ÇİMEK

Yunak, çamaşır yıkamaya mahsus mahaldir. Hamam karşılığı olarak Anadolu köylerinde de söylenen “Çimek ve yunak” aynı manayı veren farklı sözlerdir. Niçin bazen yunmak, yunulmak ve bazen de çimmek diyoruz? Bunun daha önceleri ve derin sebepleri olsa gerektir. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut bu ayrılığı şöyle anlatıyor: “Türkler; ‘suvda yundım’ derler. Oğuzlar ile Kıpçaklar ise ‘çundum’ derler. Türk ile Türkmen arasındaki bu kaide değişmeyerek yürür.” Anlaşıldığına göre çimmek sözü çunmak fiilinin sonradan bozulmuş ve değişmiş bir şekli olmalıdır. Çünkü Kaşgarlı Mahmut’un kitabının içinde de birbirine aykırı düşen görüşler de vardı. Nitekim Oğuzlar her zaman “yıkandım” demek için “çundum” demiyorlardı. Ayrıca İslamiyet’i kabul eden Türklerde “yunmak” sözü “abdest almak” şeklinde bir manada kullanılmıştır. Nitekim yine Oğuzlar “adam abdest aldı” demek için “er yundi” diyorlardı. Diğer Türkler ise yalnızca “Adam yıkandı” demek için “er yundi” sözünü kullanıyorlardı. Bu da bize gösteriyor ki Kaşgarlı Mahmut’un verdiği kaide ve düzenler de her zaman doğru değildi.⁷⁷

Elbette ki Türklerin hükmettikleri büyük şehirler ile saraylarda ayrı olarak yapılmış hamamlar vardı. Fakat evlerde de ayrıca yıkanma yeri bulunuyordu. Bu yıkanma yerine bazı Anadolu köylerinde “sulucalı” denmişti. Görüşümüze göre Anadolu köylerinde hamam karşılığı olarak söylenen en eski Türk kültür sözü, “munça veya munçak” idi. Çünkü bu söz Kuzey Türkleri ile Türklerin en uzak kesimlerinden biri olan Çuvaşlarda bile görülüyordu. Fakat Anadolu köylerinde hamam karşılığı olarak söylenen ve her biri de Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşıyan daha pek çok sözler vardır. Örnek olarak, “çimek” ve “yunak” sözleri bir Türk tarihçisini heyecanlandırabilecek bir değer taşırlar. Bunlara aynı manada, “yıkak” ve “yunluk” sözlerini de katmak gereklidir. “Isı, ısıcak, ısı-dam, isik, ısık, issi” gibi sözler ise yalnızca Anadolu’da değil diğer Türk kültür çevrelerinde de görülüyordu.⁷⁸

Durhasan Köyü yunağı, Kazan/Ankara.

Durhasan Köyü yunağı, Kazan/Ankara.

M

usluk formları, yılan, ejder, koçbaşı gibi formlardan, geometrik şekillere kadar uzanan bir çeşitlilik gösterir ve dönemin mimari zevk ve anlayışını yansıtır. Bu figürler zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak Anadolu'da İslamiyet'in kabulüyle beraber insan ve hayvan tasvirleri azalmış, bitkisel motifler kullanılır olmuştur.

Su kültürümüzün kutsal aracı MUSLUKLAR

Çeşmelerin ayrılmaz parçası olan ve insanları suyla buluşturan musluklar, su kültürümüzün ana elemanlarından biridir. Çeşitli dinî inanışların etkisiyle Osmanlı toplumunda hâkim olan akar su kültürü ile suların musluklar aracılığıyla kirleri alıp götürdüğü, insanları arındırdığı ve insanların ibadet etmesi için abdest almasında aracılık etmektedir.

Borudan gelen suyu istenildiği vakit kesmeye veya akıtmaya mahsus olarak çeşmelerdeki boru ağızlarına takılan tunç veya pirinçten bir alettir ki üstünde bulunan kulak gibi yerinden burulduğu vakit içindeki delik yana gelerek suyun geçmesine mani olur. Bu burulma işleminden dolayı eskiden bu malzemeye burma denirdi. Daha sonraları maslak kelimesinden gelen musluk tabiri yaygınlık kazanmış ve burma tabiri kullanılmaz olmuştur.⁷⁹

Evlerin içinde mutfak, çamaşırlık ve abdesthane gibi yerlere yapılan ve mimari bir kıymeti olmayan çeşmelerdir ki, bunlar hakkında çeşme tabiri kullanılmayıp yalnızca musluk denir.

Çeşmelerin musluklarından akan suların döküleceği yerde çukur olarak mermerden, çiniden ve sair maddelerden yapılan çukur kısma tekne denir. Kurna tabiri daha ziyade altı boş olan teknelere tahsis edilmiş bir isimdir. Hamamlardaki kurnalar gibi.⁸⁰

Osmanlı toplumunda çeşmeler gündelik yaşamda önemli bir yer tutarlar. Bu çeşmelerin ayrılmaz parçası olan ve insanları suyla buluşturan musluklar, su kültürümüzün ana elemanlarından biridir. Çeşitli dinî inanışların etkisiyle Osmanlı toplumunda hâkim olan akar su kültürü ile suların musluklar aracılığıyla kirleri alıp götürdüğü, insanları arındırdığı ve insanların ibadet etmesi için abdest almasında aracılık etmektedir. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar hâkim olan mahalle ve sokak çeşmelerinde kullanılan musluklar 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı gündelik yaşantısına hakim olan kent kültürü ile beraber artık yavaş yavaş evlere de girmeye başlamış ve bu dönemde ev lavabolarında İstanbul'da imalatı yapılan tekli musluklar, bataryalar kullanılmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında ise artık Avrupa'dan da Osmanlı pazarı için özel olarak üretilmiş olan porselen burmalı, çiftli banyo muslukları (bataryaları) ve özellikle Barok kültürünün etkili olduğu musluklar kullanılmıştır. Halk zaman içerisinde ahşap evlerden apartmanlara geçmeye başlamış, musluklar, çeşmelerden lavabolara geçerek mahalle kültüründen kent kültürüne geçiş sağlanmıştır.

Musluğun insan yapısı ve nesneler dünyasındaki işlevi, öncelikle kullanım değeri açısından önem taşımaktadır. Musluk, insanın gündelik yaşamına kolaylıklar getirir. İnsanın su ile ilişkisini doğrudan sağlayan musluk pratik bir işlev üstlenmiştir.

Musluklar üzerine takıldığı çeşmelerle birlikte bir mimari anıta dönüşürler. Dinî yaşantıda su kültürünün önemli bir yeri vardır. Su, cennetteki doğanın kaynağıdır ve yeryüzündeki

insan doğasını arındırır. Çeşmedeki musluğa uzanan el, kendisine şifa veren, ruhunu huzura kavuşturan suyla manevi bir atmosfere girer. Cami, kilise, havra, mezarlık, kervansaray ve hamam gibi yapılarda yapılan çeşmeler ilahî bir atmosfer oluştururlar. Geçmiş yüzyılların estetik beğenisi yansıtan musluklar bugün antika konumundadır. Tarih boyunca kullanım değeri değişmeyen musluklar, değişen estetik değerleriyle vazgeçilmezliklerini sürdürür.

Anadolu Selçuklularının Anadolu'da yaptırdıkları çeşme, hamam, şadırvan gibi su kullanım tesislerine kaynaklardan su getirdikleri bilinmektedir. Bu tesislerde, özellikle çeşmelerde, su doğrudan yalağa dökülmeden önce bazen bir taş oluktan veya ağaçtan oyulmuş bir çörtenden, bazen de madeni bir borudan yalağa akardı. Ancak, Anadolu Selçuklularından günümüze kadar gelebilen çeşme ve bu çeşmelerden lülesi orijinal olanların sayısı yok denecek kadar azdır.

Zamanında büyük konaklara ve hamamlara gelen sular mülk sahipleri tarafından bir para mukabilinde satın alınır ve tapularında yazılan miktara göre su alma hakları olurdu. Filan konağın veya hamamın bir lüle, iki masura suyu var denirdi. Bu su hakkı emlak gibi tapu ile alınır satılırdı.

Sultanahmet Camii çeşmeleri, İstanbul.

İlk dönemler taş çörten olarak tabir edilen uzun oluklardan sular akıtılmış, daha sonra madeni oluklar kullanılmıştır. Özellikle Antik devir, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde hayvan figürlü çörtenlere, musluk lülelerinde görmekteyiz. Yılan başlı, ejder başlı, aslan başlı musluk lülelerini sıkça kullanılmıştır.

Musluklarda ejder, yılan, aslan gibi güçlü hayvan motifleri, idoller (insan figürü) ve medusa figürleri, stilize bitki motifleri, tekkede kullanmak üzere tekke sembolü figürlü, geometrik desenler kullanılmıştır. Bu figürler zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak Anadolu'da İslamiyet'in kabulüyle beraber insan ve hayvan tasvirleri azalmış, Müslüman tebaa inanışları doğrultusunda bitkisel motifler, suyun ağız kısımlarında sarık figürleri, burma kısımları Mevlevi formu veya Bektaşî tekkelerinde ehlibeyt sembolleri olan Hz. Ali'nin kılıcı, stilize On iki imam figürleri kullanılmıştır. Eski Hunlar döneminden kalan güçlü bir hayvana ait biçimlendirilmiş nesneyi gündelik eşyalarda kullanarak üzerlerinde veya yakınlarında bulundurarak o gücün kendilerine geçmesini ümit eden bu inanış zaman içerisinde Anadolu'da etkisini devam ettirmiş Selçuklu ve Osmanlı döneminde de kullanılarak zanaatkarlar arasında işlenen en popüler konulardan biri olmuştur. Aslan gücü ve kudreti temsil eder, ejder başının da kötülükten ve düşmandan koruduğu ve içeriye kötülüğün ve düşmanların girmesini engellediği düşünülmüştür.⁸¹

Suyun zor elde edilebilir ve tüketilebilecek bir kaynak olması, bu değerin idareli kullanımını ve su akımını ihtiyaca göre kontrollü kullanmayı zorunlu kılmıştır. Bu ise, muslukların tasarımı ile mümkün olmuştur.

Suyun aktığı oluk bölümünün bir vana görevi yapan ve istenildiği gibi açılıp kapatılabilen dikine burmalı bir çubukla donanımı, musluk tasarımının temelini oluşturmuştur. Böylece suyun akımının sadece bir tıkaçla durdurulması yerine, daha kontrollü bir sistem sağlanmış olmaktadır.

Musluk yapımında çeşitli maden alaşımları ve bezeme teknikleri kullanılmıştır. Tümü döküm tekniğiyle yapılan musluklarda, önceleri bakır-kalay alaşımı kullanılarak bronz musluklar, daha sonra ise daha ucuz olan bakır-çinko alaşımı kullanılarak pirinç musluklar elde edilmiştir. Sade ve basit muslukların yanı sıra, gösterişli formlara sahip, kazıma tekniğiyle bezenmiş musluklar da üretilmiş, saray ve benzeri yapılar için gümüş alaşımlı ve gümüş musluklar da yapılmıştır. Saray muslukları tunç üzerine altın yaldızlı, bol gümüş alaşımlı değerli madenlerden yapılmıştır.

Musluk formları, yılan, ejder, koçbaşı gibi formlardan, geometrik şekillere kadar uzanan bir çeşitlilik gösterir ve dönemin mimari zevk ve anlayışını yansıtır. XVIII-XIX. yüzyıllarda saray ve çevresi tarafından yaptırılan binalar ve iç mekânlardaki muslukların bezeme ve form görkeminin, neredeyse muslukların işlevlerinin önüne geçtiği görülür.⁸²

Yerebatan sarnıcı, İstanbul.

Sarnıç, Torba/Muğla.

Mazinin efsun kokan su depoları SARNIÇLAR

Yağmur suyunu biriktirmek veya temiz su saklamak için kullanılan depolar olan sarnıçlar, bazen suyu bol yerlerde veya nehirlerin kenarında kurulmuş olsalar da hemen her yerleşim biriminde dinlenmiş temiz su saklamak için onlara ihtiyaç duyulmuştur.

Bir memleketin su işlerinin intizam ve mükemmeliyeti o memleketin medeni varlığının derecesini gösterir. Biz Türkler Bizans'ı zapt ettikten sonra suyolları, bentler, kemerler, çeşmeler, şadırvanlar inşa ederek yeni baştan Türk ve Müslüman İstanbul'u kurduk. Eşsiz Türk Hakanı Fatih Edirnekapı'dan içeri girdikten sonra ehlişalip tarafından yıkılmış, hırpalanmış, güzelliği yıpranmış, füsünundan eser kalmamış bir harabe, bir enkaz yığını ile karşılaşmıştır.

Bizanslı tarihçi Kritobulos der ki: "...Fatih ilim, fen, sanat ve servet sahibi olanlarla ticaretle iştigal edenleri bulundukları mahallerden İstanbul'a naklettirdi. Şehir dâhilinde çarşılar, hanlar, hamamlar, su bentleri, kemerler, çeşmeler, şadırvanlar, muhteşem camiler, mabetler inşa ettirdi. Herkesin serveti, kuvveti ve takatinin yettiği derecede şehrin tezyin ve imarına yardım etmelerini ferman eyledi."

Bizans devrinde şehrin su ihtiyacını karşılamak üzere Kâğıthane ve Alibey köyü derelerinin suları çukur bostanlarda toplanır, sular buralarda bir sarnıç gibi muhafaza edilirdi. Yerebatan

ve Binbirdirek Bizans devrinin meşhur sarnıçlarındandır. Ayrıca bazı kiliselerin altlarındaki bodrumlarda toplanan yağmur suları da kullanılırdı.

Ayasofya meydanında otobüs yolunun hemen sol tarafından Cağaloğlu'na giden yolun başında küçük bir kapı görülür. Üzerinde üç dil ile yazılı olan bu kapı Yerebatan sarayının kapısıdır.

Bu saray Bizans İmparatoru Justinianus tarafından su sarnıcı olarak yaptırılmıştır. Harplerde şehrin suyu bu ve diğer küçük sarnıçlarla temin edilirdi. Büyük Constantinus zamanında yaptırılan küçük bir sarnıcı İmparator Justinianus yıktırmış ve Yerebatan sarayı dediğimiz bu koca sarnıcı yaptırmıştır. İnşaat birkaç yıl sürmüştür. O tarihte sarnıç şehrin su ihtiyacını mükemmelen temin ediyordu. Sarnıcın suyu Belgrat Ormanından su kemeri vasıtasıyla temin ediliyordu.

Bu sarnıç inşa olunalı 1400 sene olduğu halde hala sapasağlamdır. Sekiz metre yükseklikte olup uzunluğu yüz kırk, eni yetmiş metredir.

Fetihten sonra yaptırılan bu su bentleri dünyanın şöhret almış bentlerindendir. Hele bu bentlerin bulunduğu Belgrat Ormanları gözleri okşayan, ruhları taltif eden bir yeşillik denizi halindedir. Ormanın içinde muhtelif tarihlerde yedi bent yapılmıştır. Dördü İstanbul, üçü Beyoğlu cihetine su verir.

İstanbul suları beş büyük parçaya ayrılır: Terkos, Kırkçeşme, Halkalı, Elmalı ve Hamidiye... Yalnız Hamidiye suyu, Sultan II. Abdülhamit'in hayır eseridir.

Sarnıç, Bodrum.

Kâfe ile Mekke arasında Harun Reşid'in eşi Zübeyde'nin adını taşıyan Medine'nin doğusundaki Rebeze Zübeyde Sarnıcı.

Kâğıthane ve Kırkçeşme suları Kanuni devrinde Mimar Sinan tarafından kurulmuştur. Kırkçeşme suları o derece bol surette akıtılmıştı ki, Evliya Çelebi'nin dediğine bakılırsa, onun oturduğu Unkapanı semtinde değirmenler bile döndürülmüştür.⁸³

Eski Anadolu şehirlerinin hemen hepsinde ve bilhassa yüksek kayalık arazilerden inşa edilen kalelerde, zemini oymak veya zemin üzerinde yapılan yüksek duvarlı havuzlar meydana getirmek suretiyle, üstü kapalı veya açık sarnıçların tesis edildiğini görmekteyiz. M.S. II. yüzyıla ait Telmessos'taki sarnıçlar, M.Ö. XIV. XIII. yüzyıllara ait Hattuşaş'taki Hitit devri sarnıçlar dikkat çeken örneklerdir. Fakat en önemli sarnıç tipleri M.S. V. yüzyıldan itibaren İstanbul'da yapılmış Bizans devri eserleridir. İçme suyu, bilinen ve yerleri tespit edilmiş olan üstü açık üç büyük su haznesinde toplanırdı.

I. Aetius Su Haznesi (Edirnekapi civarında Çukur Bostan): Uzunluğu 244 metre, genişliği 85 metre idi. Bugün orada, civar sokak seviyesinden 18 metre aşağıda bir spor sahası yapılmıştır.

II. Aspar Su Haznesi (Bugün Sultan Selim Camii yanındaki Çukur Bostan): Kenarları 152 metre olan kare şeklinde bir havuzdur.

III. Hagios Mokios Su Haznesi: Uzunluğu 170 metre, genişliği 147 metre olup bugünkü yeri

Kırmızı tuğlalı bu dev yapı Alanya Kalesinde bulunan çok sayıdaki sarnıçtan en büyük olanıdır. Eskiden yağmur sularıyla dolan bu dev sarnıç geçmişte olduğu gibi bugün bile hisar içinde oturanlar için su deposu görevini yapmaktadır.

Cevdet Paşa ve Ziya Gökalp Caddeleri arasındaki Altımermer Mahallesi (Çukur Bostan)'dır. Bunlardan başka daha birçok üstü örtülü yer altı su haznesi Bizans'ın suyunu temin ediyordu. Kalıntılarına hâlâ rastlanmaktadır ki en meşhurları şunlardır: Ayasofya yakınlarındaki Bazilika Su Haznesi (Bugünkü Yerebatan Sarayı) hâlâ su ihtiva etmektedir. Forum Constantini (Çemberlitaş civarında), Philoksenus Su Haznesi, bugün içinde su bulunmayan ve ziyaretçilere açık olan Binbirdirek'tir.⁸⁴

Sarnıç; yağmur suyunu biriktirmek veya temiz su saklamak için kullanılan depodur. Sarnıç kelimesi; "su depolamak üzere yapılmış üstü kapalı veya açık havuz" anlamındaki Arapça sıhriciden (çoğulu saharic) gelmektedir. İran'da üstü kubbe örtülü ve havalandırma bacalı sarnıçlara âb-anbar denilmektedir. Yazların kurak geçtiği Ortadoğu'da Fırat, Dicle ve Nil gibi suyu bol nehirlerin kenarında kurulmuş olsa da hemen her yerleşim biriminde dinlenmiş temiz su saklamak için sarnıçlara ihtiyaç duyulmuştur. Daha çok yüksek yerlere yapılan kalelerde ve bir kısmı çöllerden geçen kervanların yaygın olduğu yıllarda su depolamanın hayati önemi bulunmaktadır. Şehir ve kalelerde nüfusa göre bazen çok sayıda, bazen sayıca az fakat hacmi büyük sarnıçlar yapılmıştır. Eski Orta Doğu şehirlerinin sarnıçlar sayesinde varlıklarını sürdürdükleri söylenebilir. Devamlı güneş altında kalması suyun çabuk bozulmasına yol açtığı için genellikle sarnıçların üzeri kapalıdır veya yeraltına yapılmıştır. Eski Ahit'te çöllerde ve şehirlerde mevcut sarnıçlardan ve bunların temizliğiyle ilgili hükümlerden söz edilir. Ayrıca Israiloğulları'nın Rabbin yolundan sapması, diri suların kaynağını bırakıp su tutmayan sarnıçlar kazmaya benzetilir; yine aynı bölümün 38. babında suyu çekilmiş, dibi çamurlu sarnıca atılan Peygamber Yeremya'nın Ebet-Melek tarafından nasıl kurtarıldığı anlatılır.

Sarnıçlar genellikle su depolamak üzere kazılan çukurun duvarları taş veya tuğlayla örülerek ve Horasan harcı gibi su geçirmez bir sıvayla yalıtılarak yahut tamamı kayalara oyularak yapıldı. M.Ö. I. Binyıldan itibaren bu ikinci tip sarnıçlar yaygın hâle gelmiştir. En eski örneklerden biri olan ve Karataş-Semayük kazılarında ortaya çıkarılan M.Ö. III. Binyıla ait 7 m. derinliğinde, 4 m. çapındaki sarnıcın dibi kille yalıtılmış, duvarları taşlarla örülmüştür. Nabatiler'in başşehri Petra'nın karmaşık bir sulama sistemi vardı ve etrafındaki kayalık dağlara oyulan çok sayıda sarnıcın yeri gizli tutulmuştu. Su mimarisinin en muhteşem yapılarını inşa eden Romalılar kemerlerle taşıdıkları suyu toplama havuzlarında biriktiriyor, oradan kanal ve künklerle şehre dağıtıyordu. Bizanslılar bu sistemi daha da geliştirmişler ve kemerlerle dışarıdan su getirerek sık sık gerçekleşen kuşatmalar sırasında susuz kalmaması için İstanbul'u sayısı 100'ü geçen sarnıçlarla donatmışlardır.⁸⁵

İslam'da suyla ilgili yapıların özel bir yeri vardır. Hz. Peygamber, annesinin vefat ettiğini söyleyen ve onun için yapacağı hayırların kendisine fayda edip etmeyeceğini soran Sa'd b. Ubade'ye, adına yapacağı hayır işlerinin annesine fayda edeceği ve bunların en faziletlisinin de

Ali Kılçı

Erdemli Yanıkhan Sarnıcı, Mersin.

insanların su ihtiyacını gidermek olduğu cevabını vermiştir. Bunun üzerine Sa'd'ın Medine'ye iki sarnıç yaptırdığı bilinmektedir. Kuyu ve sarnıçların özellikle kutsal şehirlerde büyük değer taşıdığı görülmektedir. Bunlardan Kudüs'te Harem dâhilinde beş sebille çok sayıda kuyu ve sarnıç bulunmaktadır. Yakut el-Hamevi, Kudüs hakkında bilgi verirken hemen her evin bir sarnıcı olduğundan söz eder. Müslümanlar yeni kurdukları şehirlerin su ihtiyacını kanallar ve sarnıçlarla karşılıyordu. İslam coğrafyasında suların kuyulardan veya ırmaklardan yukarı çıkarılması ve tevzii ile ilgili bir kültür gelişmiştir. Cezeri, ünlü eserinin bir bölümünü dolap sistemlerine ayırmıştır. Sarnıçların hepsinin üstü kapalı olmayıp bir kısmı büyük havuzlar şeklindeydi. Bu tipteki sarnıçların en büyüklerinden biri Ağlebiler'ce Kayrevan yakınlarında kurulan Rakkâde'de yapılmıştı ve uzunluğu 250, eni 200 metre olan bu sarnıca büyüklüğünden dolayı deniz deniliyordu.

Geniş İslam coğrafyasında ihtiyaç duyulan her yerde, özellikle ticaret ve hac kervan yolları üzerinde belli aralıklarla sarnıçlar bulunuyordu. Kûfe ile Mekke arasında Harun Reşit'in eşi Zübeyde'nin adını taşıyan Derbizübeyde kervan yolu boyunca doksan kadar konaklama yeri ve sarnıç yapılmıştı. Bunların içinde Medine'nin 200 km. doğusunda Rebeze'de yapılan tesisler ilk dönem İslam mimarisi açısından büyük önem taşır.⁸⁶

Orta Doğu'daki Türk devletlerinde çeşitli şekillerde yapılmış su sarnıçları hakkında yeterli bilgi mevcuttur. Bu bilgi çerçevesinde su sarnıçları ile depolarının üzeri her zaman kapalı olmazdı. Harzemşahlar Türk kültür çevresinde ise, su depolarına "su ambarı" adı veriliyordu. Ambar sözü de Türkçemize, Türkler Orta Asya'da iken girmişti. Bu depoların havuz şeklinde mi yoksa üstü kapalı mı olduğu bilinmiyor. Gerdizi'ye göre, çok kuzeylerde oturan Kimek Türkleri, "yer altında büyük su depoları" yapıyorlarmış. Etrafı kar basınca kendi hayvanlarına bu suyu içiriyorlarmış.⁸⁷

Selçuklu ve Osmanlı Devri

Konya ve çevresinde bir kısmı Selçuklu, bir kısmı Geç Osmanlı dönemine ait çok sayıda sarnıç tespit edilmiştir. Bunlardan özellikle Selçuklu devrine tarihlenen sarnıçların çoğu bugün yok olmuştur. İbrahim Hakkı Konyalı'nın tespitlerine göre Konya-Beyşehir yolunda bulunan Hoca Fakih Sarnıcı büyük boyutlu bir yapı olup, Selçuklu eseri idi.

Alanya Kalesi'nde sarnıçların çokluğu dikkat çekmektedir. Buradaki sarnıçları inceleyen İbrahim Hakkı Konyalı, büyük sarnıçların Türk eseri olduğunu ve halk arasında Mecvedin Sarnıcı diye bilinen bir sarnıcın adını Karamanoğulları'ndan Mecdüddin Mahmut'tan almış olduğunu belirtir. İç kalede saraya bitişik iki sarnıç mevcuttur. Bunlardan sarayın kuzeybatı köşesinde mutfak mekânına bitişik ele alınan sarnıç dıştan yaklaşık 10 x 7 m. ölçüsündedir.

Batı ve Güney Anadolu bölgelerinde özellikle Denizli, Aydın, Muğla ve Antalya çevresinde kümbet adıyla anılan ve Türk devrinde inşa edilmiş olduğu anlaşılan çok sayıda sarnıcın varlığı bilinmektedir. Moloz taşla yapılan ve iç yüzeyleri horasan harcıyla sıvalı bulunan bu yapıların çoğu küçük boyutludur. Kare, sekizgen, daire veya dikdörtgen planlı olan sarnıçların çoğunun üzeri sivri kubbe veya tonoz örtülüdür. Antalya-Burdur yolu üzerinde üç önemli sarnıç tespit edilmiştir. Muğla civarında özellikle yol kenarlarında sıkça rastlanan sarnıçlar sivri kubbeli formlarıyla dikkat çeker.

İstanbul'da şehrin su ihtiyacını karşılayan çeşitli tesislerde su depolama havuzları vardır. Bunların içinde en önemlisi Kırkçeşme Suları tesislerinden olan ve Cebeciköy ile Küçükköy arasında yer alan Balıklı Havuz'dur. Su ihtiyacı arttıkça şehir içinde yeni su tesisleri kurulmuş, bazı tesislere büyük su depoları yapılmıştır. Taksim suyu tesislerinden Taksim ve Kılıçalipaşa hazneleri XVIII. yüzyılın ilk yarısında ele alınan büyük boyutlu su hazneleridir. Kastamonu'da 1924 yılından sonra iki yangın havuzu inşa edilmiş olup bunlardan bir tanesi günümüze ulaşmıştır.⁸⁸

Kadıkalesi Sarnıcı, Bodrum.

Çifte Köprü Arhavi/Artvin.

Uzunköprü kitabe köşkü
çerçevesindeki figürlü taş süsleme,
Edirne (Edirne Valiliği Arşivi).

Edirne

Anadolu'da yerleşim yerlerinin vazgeçilmezi KÖPRÜLER

Türklerin Asya, Avrupa, Afrika gibi egemenlik kurdukları üç kıta üzerinde meydana getirdikleri eserlerden olan ve dünya çapında üstün nitelikleri ile göze çarpan köprüler imparatorluğun sınırları bölgesinde Türk'ün birer şaheseri ve sanat abidesi olarak yükselmişlerdir.

İki yakayı birbirine bağlayarak yolun devamını sağlayan köprüler, önceleri geçilecek yerin bir tarafından öbür tarafına uzun bir taş veya ağaç gövdesi uzatmak suretiyle yapılmıştır. Köprüler şekillerine göre kiriş, kemer, asma, askılı, açılıp kapanan; yapıldıkları malzemeye göre ahşap, betonarme, metal veya bunların birkaçının birlikte kullanıldığı karışık malzemeli; yapı elemanlarına göre dolu gövde, kafes-kiriş, asma, askılı, yüzer, açılıp kapanan; statik yönlerine göre hiperstatik, izostatik, mafsallı, ankastre, bir veya çok açıklıklı; yapılış amaçlarına göre yayaların, kara ulaşım araçlarının, trenlerin, boruların ve su galerilerinin geçmesi için yapılan köprüler olmak üzere çeşitli tiplere ayrılır. İlk köprülerin tamamı ahşap veya kâgirdir. Betonarme ve metal köprülerin yapımına XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başlanmış ve kısa sürede bu alandaki gelişmelerin hızlanmasıyla ön gerilmeli betonarme köprüler gerçekleştirilmiş, çelik kalitesinin iyileştirilmesi, kaynak tekniğindeki ve statik hesap metotlarındaki ilerlemeler sayesinde narin ve büyük açıklıklı betonarme, metal köprülerle asma ve askılı köprülerin yapımına geçilmiştir. Arapçada köprü anlamına gelen “cısır” ve “kantara” kelimelerinden ilki daha çok ahşap köprüler, diğerleri ise taştan yapılan kemerli köprüler için kullanılır.⁸⁹

📷 Cabbar Yıldız

Kiremitli Köprü (Hapsiyaş Köprüsü) Of /Trabzon.

Dedelerimiz yurt edinip egemenlik kurdukları bölgelerin coğrafi koşulları (büyük ve coşkun akarsular ile önemli kervan yolları) karşısında köprü mimarisini de geliştirmiş ve ünlü başarılar elde etmişlerdir. Orduların stratejik ve halkın ekonomik ve sosyal ulaştırma ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla birçok eser meydana getirilmiştir.

Selçuklular 1035’de on bin süvari ile Amuderya’yı geçerek Horasan’a varmışlardır. Alp Arslan 1072’de Türkistan seferi için ordusunu inşa ettirdiği gemiler ile yirmi dört günde Ceyhun nehrinden karşıya geçirmiş idi.

Osmanlılar’ın ayak bastıkları bölgelerdeki değerli izlerinden biri de oralarda yaptıkları köprülerdir. Bunların bir kısmı sefer sırasında ahşap olarak kurulmuş, çoğu da daha sonraları taş köprü olarak inşa edilmişlerdir⁹⁰

Ahşap Köprüler

Kazıklar üzerine oturtulan ahşap köprü inşaatında zamanla çok büyük değişiklikler olmuş ve kemer, kafes-kiriş, çerçeve, asma ve dolu gövde şeklinde adlandırılan türler geliştirilmiştir. Bilinen en eski ahşap köprü, M.Ö. 620 yılında Tiber nehri üzerine yapılan Roma’da Pons Sublicius’tur. Kanuni Sultan Süleyman’ın Karabağdan seferinde ordunun ağırlıklarıyla birlikte Prut nehrini geçebilmesi için Mimar Sinan’ın yaptığı muhkem ahşap köprü çok beğenilmiş ve sonradan kendisinin mimarbaşılığa tayinine sebep olmuştur⁹¹

📷 Cabbar Yıldız

Mikron Köprüsü, Çamlıhemşin/Rize.

Kâgir/Taş Köprüler

Kemerli olmalarından dolayı şeklen düz ahşap köprülerden ayrılan kâgir köprülerde, her tarafında eşit basınç gerilimi sağlanması için kemerin basınç çizgisine uygun yapılması gerekir. Kemer içerisindeki basınç çizgisinin şekli ise kemerin üzerine binen yük ile ilgilidir. Romalılar'ın hemen daima yuvarlak (beşik) kemer, İranlılar, Türkler ve Araplar'ın ise sivri kemer tercih ettikleri görülür. Osmanlılar, daire merkezlerini açıklığın ortasına yakın bir noktada aldıkları için kemerlerin şekli genellikle yarım daire ile parabol arasındadır. Köprü kemerlerinin tepesindeki taşa kilit taşı, ayaklara basanlarına da üzengi taşı denir. Köprülerin mesnetleri ve ayakları daima sağlam zemine oturtulur. Akarsuların oymaması için ayak temellerinin yeteri kadar derine inmesi gerekir. Önce su içerisinde kazı yapılacak yerin etrafına ahşap perdeler çakılır. Açılan çukura dolan sular kova, tulum veya tulumlarla boşaltılır. Toprak sağlam zemin bulununcaya kadar kazılır; sağlam zemin bulunamıyorsa ahşap kazıklar çakılır ve başları kurşunla pekiştirilmiş demir kenetlerle bağlanır. Nitekim Mimar Sinan Büyükçekmece Köprüsü'nün ayaklarını bu usulle inşa etmiştir. Bugün kazık ve perdeler betonarme ve çelikten yapılmaktadır. Köprü ayakları suyun geldiği yöne doğru gemi burnu gibi bir çıkıntı oluşturur ve sel yaran veya mahmuz denilen bu çıkıntılar gelen suyun ayakların altını oymasını ve buralara ağaç dallarının takılmasını önler⁹²

Taş Köprülerin İnşasında Göze Çarpan Özellikler

Bunların çoğunun, her iki kıyıdan itibaren büyük kemere doğru yokuşlu oluşlarıdır. Bazı köprü döşemeleri ise yatay şekildedirler.⁹³ Fakat altından geçen akarsuyun büyüklüğü ve taşkınlar ile nehir vasıtalarının geçmesi de göz önünde tutulması gereken hâllerde, bilhassa suyun akıntısının en kuvvetli olarak çarpacağı kemeri yüksek tutmak ve boşaltma gözlerini de buna göre hesaplamak icap etmektedir. Kemerlerin açıklık ve yükseklikleri arasında teknik hesaba dayanan bir orantı da vardır. Açıklık büyüdükçe yüksekliğin de artması gerekmektedir⁹⁴

Eğer köprünün her iki başının bağlandığı sahil kısımları alçak ise, köprünün her iki ucunun bu seviyede kalması zarureti vardır. Buna karşılık, yukarda söylenen sebeplerden ötürü orta kısmı da yükseltmek gerekmede, dolayısıyla yokuşlu şekil meydana gelmektedir.

Köprübaşları ile orta kemer seviyesi arasında fazla meyle (yokuşlara) meydan vermemek için, köprübaşlarını sahil kısmında içerilere doğru uzatarak meyli hafifletmek düşünülebilirse de bunun daha fazla zaman ve malzeme sarfını icap ettireceği muhakkaktır. Trakya'daki

Uzunköprü buna güzel bir örnektir. Köprünün, Ergene suyunun ana akıntısına rastlayan kısmındaki kemerlerin açıklık ve yüksekliği diğerlerine oranla daha büyüktür. Ergene suyu, taşkın zamanlarında bütün vadiyi kaplayarak geniş bir bataklık alan meydana getirmektedir. Bu sebeple köprünün her iki başını da bataklık alandan da kurtaracak surette uzatmak gerekmiştir. Bu zaruret diğer bakımdan, köprübaşlarından itibaren büyük kemerlere doğru meylin azalmasına da yardım etmiştir⁹⁵

Köprü Kitabeleri

Eski eserlerde uygulanan çok güzel geleneklerden biri de köprülerin göze çarpan yerlerine birer yazıt (kitabe) konmuş olmasıdır. Bunlar, eserin bir nevi tapu senedi yerini tutmakta, yapının sahibini, tarihini ve hatta bazılarında mimarını ve kitabeyi yazan sanatkârı dahi belirtmektedir. Öyle ki, eserin zamanla kendisi harap veya yok olduğu hâlde elde kalabilen kitabesi, bunun varlığı hakkında çok değerli bir belge teşkil etmektedir. Bundan dolayı, yabancı çevrelerde eski Türk eserlerinin ilkin kitabelerinin yok edilmesine çalışılmaktadır⁹⁶

Saraçhane Köprüsü, köprü kitabesi ve balkonu (Edirne Valiliği arşivi).

Kitabeler, Selçuklular ve Artuklular'da olduğu gibi köprünün aklarından biri üzerine veya köprü bedeni üzerinde köprü gözleri arasına bir levha hâlinde yerleştirilmekteydi. Daha sonraları köprü bedeni ve döşemesi yanından yükselen mihrap şekilli sütunlar üzerine konulmuşlardır. Osmanlı devrinde bu maksatla özel “Tarih Köşkleri” inşa edildiği de görülmektedir. Edirne köprülerinde olduğu gibi⁹⁷

Köprü Balkonları

Üzerinde zevkle durulup oturulacak küçük birer dinlenme yeri vücuda getirmektedirler. Seferde, köprüden geçen birliklerin denetlenmesi ve hatta mevcutlarının sayılması için de bu kitabe köşklerinden ve balkonlardan faydalanılmıştır. Bursa Nilüfer (Selçuk Hatun) Köprüsü, Edirne Şihabeddin Paşa (Saraçhane) Köprüsü, Babaeski Köprüsü, Edirne Ekmekçizade Ahmet Paşa Köprüsü, Edirne Meriç Köprüsü⁹⁸

Köprü Odacıkları ve Köprü Kapıları

Bazı köprülerin ayakları içinde köprü muhafız ve memurlarının veya yolcuların barınması için odacıklar da meydana getirilmiştir. Bursa'da Irgandı köprüsü üzerinde evvelce dükkânlar ve köprü bedeni içinde bir kahvehane bulunmakta idi. Bugün ise mevcut değildir. Kurtuluş Savaşı sırasında düşman tarafından tahrip edilmiştir⁹⁹

Bazı köprüler üzerinde kapılar da bulunmaktadır. Günümüzde bunların çoğu yok olmuştur. Burada, gelip geçenler kontrol edilir, aynı zamanda kanuna konmuş maddelerle bağ alınır. Silvan Malabadi köprüsünde örneği bulunmaktadır.¹⁰⁰

Köprü Korkulukları

Korkuluklar, dört yüzü yontulmuş, dikey olarak yan yana getirilip bağlanmış, geçenler için köprü kenarlarını emniyette bulunduran taşlardır. Genel olarak korkulukların yukarı yüzleri düz şekildedir. Fakat bazı köprülerde çatı veya yarım daire şekilli olanlara da rastlanmaktadır. Diyarbakır Dicle köprüsü korkulukları yukarı yüzleri ayrıca çatı şekilli yontma taşlarla örtülmüştür. Kayseri Tekgöz köprüsü korkulukları ise, yukarı kısımları yarım daire şekilli olmak üzere yontulmuş ve erkek-dişi zıvanalı şekilde birbirine bağlanmış yekpare taşlardan mürekkeptir. Mevcut köprüler arasında en ince bir işçiliğe sahiptir.¹⁰¹

Bilinen en eski kâgir köprü, M.Ö. XIII. Yüzyılda Hititler tarafından yapılmış olan ve bugün yalnız mesnetlerindeki izlerine rastlanan Çorum ilinin Boğazköy'deki (Hattuş/Hitit) köprüdür. Fırat'ın iki yakasını birleştiren Babil Köprüsü'yle Romalılar'ın M.Ö. 600 yılında Tiber nehri üzerine inşa ettikleri Pons Salaris bilinen diğer eski örneklerdir. Köprü yapımında çok mahir olan Romalılar hükmettikleri dünyanın birçok yerinde çok sayıda köprü yapmışlardır. Bu köprülerin büyük bir kısmı başta Selçuklular'la Osmanlılar olmak üzere daha sonra gelen uygarlıklar tarafından zaman zaman onararak günümüze kadar ulaştırılmıştır¹⁰²

Abbassiler devrinde Fırat, Dicle ve bunların kollarıyla çeşitli sulama kanalları üzerine çok sayıda kâgir ve yüzer köprü inşa edilmiştir. Müslümanların X. yüzyılda yaptığı en eski büyük köprü, Zapsuyu üzerinde bulunan Kerkük'ün kuzeyindeki Altınköprü'dür. Orta Asya'da da Gazneli Mahmut'un Tirmiz'de Ceyhun nehri üzerine bir köprü inşa ettirdiği bilinmektedir. İslamiyet öncesinde de birçok büyük köprüye sahip olan İran'da İslami dönemde yapılan kâgir köprülerin başlıcaları Şehristan, Kile, Baba Mahmut, Marnan ve Cubi köprüleridir.¹⁰³

Uzun Köprü, Edirne, (Edirne Valiliği arşivi).

Anadolu'da Eskiçağ ve Ortaçağ'dan Kalma Köprüler

Gazi Mihal Köprüsü

Gazi Mihal Köprüsü, Edirne şehri batı kenarında Edirne'den batıya, Bulgaristan sınırında Kapıkuleye'ye giden yolun geçtiği Tuna nehri üzerindedir. Köprü'nün doğu ucu civarında Şahmelek Camii, batı ucunda da Gazi Mihal Bey Camii vardır. Romalılar döneminde var olan bu eser, Edirne'nin Osmanlılar tarafından 1362'de fethini müteakip ilk olarak onarılan bu köprüye akıncı komutanının (Gazi Mihal) ismi verilmiştir.

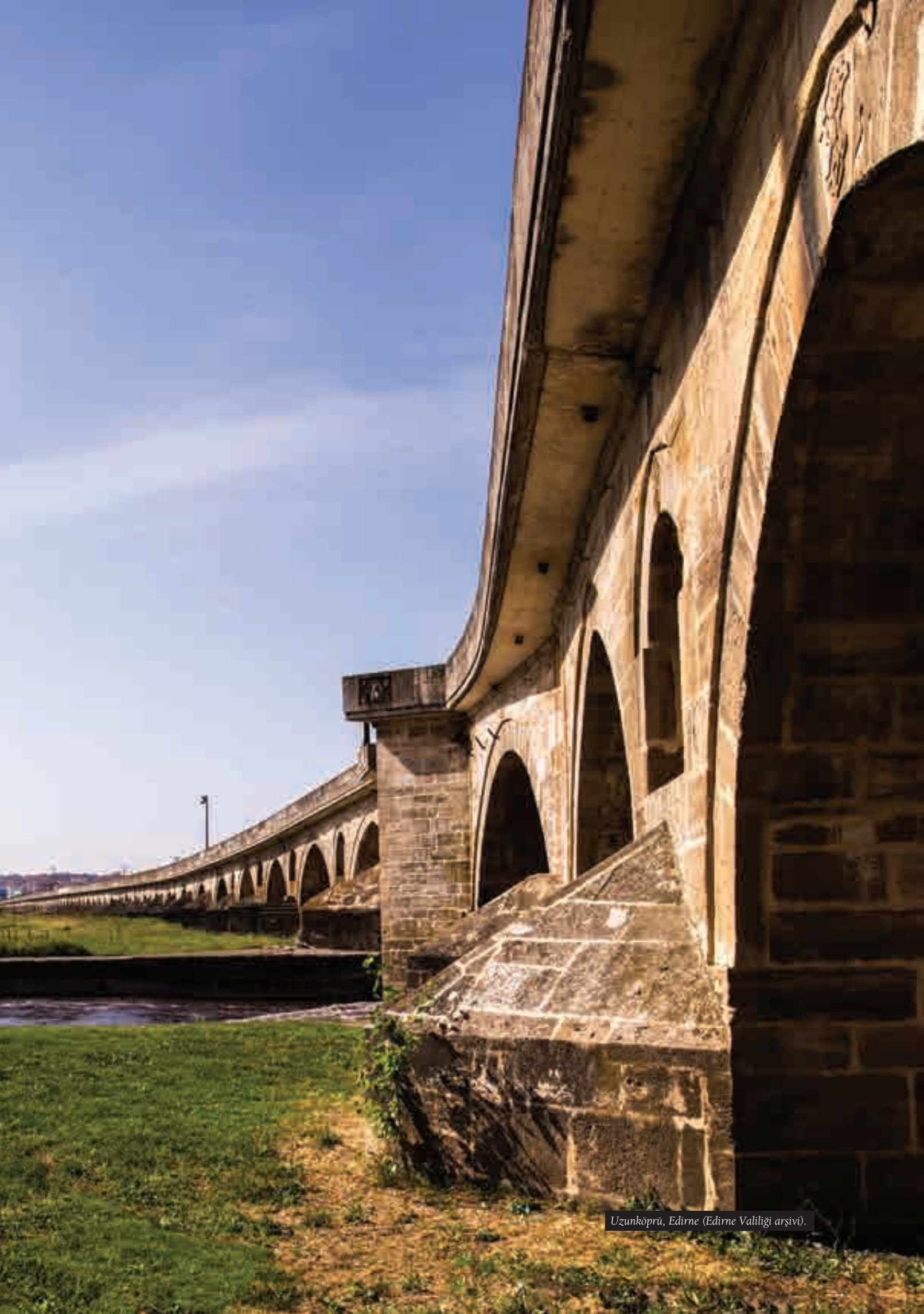
Gazi Mihal Köprüsü'nün son onarımı Sultan II. Hamit zamanında yapılmıştır. Bu hususta Rıfat Osman Tosyavizade şu bilgileri vermektedir: "Köprü çok harap olduğundan 1900 tarihinde yıkılarak İtalyan ustalar eliyle yeniden yapılmış ve 1903'te kullanıma açılmıştır..."¹⁰⁴

Uzunköprü

Ergene nehri üzerinde XV. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen ve bugünkü Uzunköprü ilçesine adını veren köprü 1427-28 yıllarında yapımına başlanmış ve 1443 senesinde tamamlanmıştır. Varna zaferinden sonra Edirne'ye dönen II. Murat ve beraberindekilerle birlikte açılışı yapılan köprüde zafer ve fener alayları düzenlenerek mevlit okutulmuştur. Köprü'nün kitabesi mermer üzerine celi sülüs hatlıdır. II. Abdülhamit zamanında yapılan bir onarım sırasında köprü

Gazimihal Köprüsü (Edirne Valiliği arşivi).

Uzunköprü, Edirne (Edirne Valiliği arşivi).

üzerindeki kitabe, Gazi Mahmut Bey veya Köprübaşı Çeşmesi diye adlandırılan çeşme üzerine konulmuştur. Kitabede II. Murat ismi ile 1443 tarihi, sağ üst köşesinde de “Bu köprü yüz yetmiş dört gözdür” cümlesi bulunmaktadır.

Süsleme özellikleri bakımından oldukça dikkat çeken köprünün ayakları arasındaki kısımlarda ve köprü ayaklarıyla kemerlerin kilit taşları üzerinde birbirinden farklı geometrik, bitkisel, yazı ve figüratif bezemeler görülmektedir. Bunların içinde özellikle kartal, kuş, fil, üç aslan figürleriyle üç defa tekrarlanan “Ali” yazısı ilginçtir.¹⁰⁵

Meriç Köprüsü

Köprü, Edirne-Karaağaç yolunda Meriç nehri üzerinde olup 12 kemerlidir, kemerleri sivridir. Köprü ayakları içinde boşaltma gözleri vardır. Selyaranlar üçgen şekildedir. Köprü ortasında tümü mermerlerle inşa edilmiş bir tarih köşkü vardır. Kubbeli tepesi üzerinde önceleri bir güneş sembolü bulunmakta idi. Talik hat ile yazılan köprü kitabesi bu tarih köşküne yerleştirilmiş idi. Yunanlıların Trakya'yı işgalleri sırasında bu kitabe yok olmuş; yeni köprü kitabesi talik üstadı Necmeddin Okyay'ın öğrencilerinden Mustafa Uğur tarafından 1966'da eski örneğine göre yeniden yazılmıştır.

Kitabe metni şöyledir:

Esas endâz-ı bünyân-ı kerem Abdülmecid Han'ın
İmâr-ı mülkünün üstâd-ı adli oldu mimarî

Olaldan menhel-i cezb-i mekârim ol Şehin ahdî
Sezâ manend-i derya dehre kılsa lutfunu cari

O Şahinşehdir elhak faizülhayrat âlemde
Sezâdır kılsa âbâdân mülkü böyle âsârı

Edirne beldesi enharı üzre hayr-ı şâhâne
Garik-i cuy-i ihsân eyledi etraf ü aktarı

Gelüp geçtikce halk-ı memleket bu cîsr-i sanîden
Dua-sâz-ı dû bâlâ kıldılar evrad ü ezkârı

Meriç ü Arda nehri tâ revân oldukça bu sûdan
O şahin mülkünün feyz-i ilahî ola enharı

Bu tak-ı cîsri tarsi' etti Ziver işbu tarihin
Bu âlî cîsr oldu cîsr-i sanî-i cihandârî
Sene: 1258 (M. 1842)

Ketebehü Mustafa Uğur tilmiz-i Necmeddin
ğafarallahü lehüma, sene: 1386 (1966)

(Çulpan, Cevdet, Türk Taş Köprüleri, s. 190-191.)

Meriç Köprüsü, köprü kitabesi,
Edirne (Edirne Valiliği arşivi).

Meriç Köprüsü, Edirne (Edirne Valiliği arşivi).

Çeşnigir Köprüsü

Ankara-Kırşehir arasında Kızılırmak üzerindedir. Çeşnigir köprüsü Osmanlılar devrinde devamlı olarak kullanılmıştır. 1402'de Sivas-Kayseri üzerinden Ankara'ya ilerleyen Timur kuvvetlerinin izlediği yol üzerinde Bu köprü de bulunmaktaydı. Evliya Çelebi kendi zamanında (XVII. yüzyıl) Çeşnigir köprüsünden bahsetmektedir. Çeşnigir köprüsünün önemini belirten diğer tarihi bir belge ise C. Orhonlu'nun değerli eserinde rastlamaktayız. Bir geçit üzerinde tesis edilen köprüler, aynı zamanda derbent karakterindedirler. Ankara-Kırşehir arasında, Kızılırmak üzerindeki Çeşnigir köprüsü bir derbent özelliğinde olduğundan, gözetleme ve koruma için buraya elli er tayin edilmişti. Buradaki harap han ile harap odalar onarılmış ve bir de cami yaptırılmıştı. Ankara ve Bozok Sancak Beyleri haftada bir bu civarda bir Pazar kurulmasını teklif etmişlerdi. 16 Haziran 1849'da buradan geçen Tschihatscheff Seyahatnamesinde köprünün kitabesinin olmadığını yazmaktadır. 1890 tarihli bir başka seyahatnamede köprü üzerinde ve civarındaki kayalarda yazı, resim ve kitabeye rastlanmadığı, yalnız bir kervansaray harabesiyle mermer bir arslan heykeli görüldüğü bildirilmekte, keza 1955 tarihli diğer bir eserde de köprünün birçok defalar onarıldığı, inşasının Selçuklulara veya Osmanlılara (Sultan Murat zamanına) atfedildiği, kitabesi olmadığı belirtilmektedir. Köprü üzerinde bugün de kitabe yoktur. Bu nedenlerden ötürü köprünün yapılışı veya onarımları hakkında kesin bir tarihten söz edilemez. Bununla beraber Taeschner ve K. Erdmann, Çeşnigir köprüsü ve yanındaki han harabesinin Selçuklu yapısı olduğu kanısına vardıklarını belirtmektedirler.¹⁰⁶

Göksu Köprüsü

İçel'in Silifke ilçesinde Göksu (o zamanın adı ile Kalykadnos) üzerinde antik devrin bir köprüsü bulunduğu, 1870'de ele geçen kitabesinden anlaşılmıştır. Bu kitabeye göre köprü imparator Vespasien ile oğulları Titus ve Domitian adlarına Kilikya valisi L. Octavius Memur tarafından M. 77/78 yılında yaptırılmıştır. Elde edilen kitabe, Silifke'nin yerli Rumlarından Ivannis Spataris tarafından İzmir'deki Rum okulu müzesine hediye olarak gönderilmiş, 1922 İzmir yangınında da yok olmuştur. Keil'in eserinde kitabenin bir kopyası ve Silifke'nin Roma devri şehir planı mevcuttur. Ancak eserde belirtildiğine göre dördüncü satırdan sonraki satır kazınmıştır. Evvelce burada "Kaiser Domitian" adı bulunmakta idi. Son satır ise daha sonra eklenmiştir. Bu satıra yer açmak için kitabe kenarının tıraş edilmiş olduğu görülmektedir. Köprünün antik devirdeki şeklinin nasıl olduğu hakkında bir yazı veya resme rastlanmamıştır. Köprü birçok defa yenilenmiştir. Osmanlı devri sonlarında onarılmıştır. Mustafa Necati Çıplak, İçel Tarihi adlı eserinde: "Osmanlılar ile Karamanoğulları arasındaki savaşlar sırasında köprünün orta kısmının tahrip edilerek geçilmez hâle konduğunu, köprünün XIX. yüzyıl sonlarına kadar eski Roma devri şeklini muhafaza ettiğini, 1873'de Silifke mutasarrıfı Mehmet Ali Paşa tarafından harap köprünün Mersin yönündeki üç gözünden başka diğerleri temeline kadar yıktırılarak yeniden yaptırılmış ve kenarına taştan korkuluklar konmuş olduğunu, bugünkü taş köprünün altı gözü bulunduğunu" bildirmektedir. 1972-73 yıllarında Belediyece yapılan bir tamirde tamamen modern bir şekle sokulduğundan tarihî hüviyeti kaybolmuştur.¹⁰⁷

Güvercin Köprüsü

Balıkesir ilinin Gönen ilçesi ile Marmara kıyısındaki Denizkent köyü arasında, Gönen çayı (eski adı ile Aesepus) üzerinde kurulmuş olan köprünün yapılışı Roma devri M. 258 olup Osmanlı devrinde tamir edilmiştir. Gönen'e 20 km. mesafededir. Evliya Çelebi: "Gönen'den batıya giderek çınar ağaçları arasındaki Güvercin köprüsüne geldiklerini, Murat Han binası olan köprünün dört gözü bulunduğunu, yolda Hünkârın avlanmakla meşgul olduğunu" yazmaktadır. Hasluck: "Köprünün bütününde önemli hiçbir kemeri kalmamış idi. Ayaklardan yalnız biri yıkılmış olup diğerleri eski yükseklik seviyelerinde hâlâ durmaktadır. Nehrin ana yatağı üzerindeki dört kemer sağlam ve taş malzeme ile inşa olunmuştur. En batıda, henüz kullanılabilir durumdaki kemer açıklığı 12.20 m. ve ayak yüksekliği 8.80 m. Kadar idi. Köprü döşemesi, köprü mihveri istikametinde birbirine paralel dehlizkârı dört boşluk üzerine yerleştirilen taş plaklarla meydana getirilmiş idi. Batıdan itibaren üçüncü ayak yıkılmış idi. Ayakların menba' taraflarında keskin üçgen, mansap taraflarında ise kaba sekizgen şekilli selyaranlar var idi. Köprünün yapılış tarihi hakkında bir belge yoktur. Yalnız inşa tarzından bir fikir edinilmektedir. Güvercin Köprüsü ile Susurluk güneyinde Simav çayı üzerindeki Sultançayır Köprüsü arasında çok yakın bir benzerlik vardır.¹⁰⁸

Misis Köprüsü

Misis eski bir kent olup çok önemli bir geçit noktası üzerinde bulunmaktadır. Misis 704 yılından itibaren İslam orduları eline geçmiş, imar olunmuş, zaman zaman Bizanslılarla el değiştirmiştir. İbnü'l-Adîm Halep Tarihi eserinde: "Misis iki kısımdır. Ortasından Ceyhan nehri geçer. Bu nehrin batısında Misis ve doğusunda Kefer Beyya bulunur. Harun Reşit zamanı halk daha ziyade çoğaldığından Kefer Beyya kurulmuştur. Her iki kısım arasında sağlam ve yüksek bir taş köprü vardır. Misis, Adana-Antakya arasında önemli bir kavşak noktasıdır." demektedir ve meşhur olan şu atasözünü nakletmektedir: "Misis'te atların nalları şakırdadığı zaman Bizans'ta yürekler titrer." Zekeriya Kazvini: "Misis'i Rum diyarında Ceyhan kıyısında bir İslam sınır kalesi" olarak tanıtmaktadır. Yakut: "Rum diyarından çıkan Ceyhan nehrinin İslam sınır kalesi olan Misis'ten ve eski taş köprü altından geçerek denize döküldüğünü kaydetmekte ve burasının Müslümanların ünlü bir uç merkezi olduğunu, Misis'in karşı tarafındaki Kefer Beyya'nın birçok sokakları, muhkem surları ve dört kapısı bulunduğunu, burasının Harun Reşit zamanı imar edildiğini yazmaktadır. 1943 depreminden sonra, Misis'te yarı dolma tepedeki evlerin kaldırılması düşünülmüş ve istasyon güneyinde İçişleri Bakanlığı teklifi üzerine bir site kurulmuş ve bununla birlikte Misis'e Yakapınar adı verilmiştir. Başbakanlık arşivindeki bir belgede: "I. Mahmut zamanı (1737) köprünün beş gözü taşkınlar yüzünden yıkılmış, köprü geçilmez hâle gelmiş, 1757'de III. Mustafa'nın iradesiyle dergâh-ı âlî gediklilerinden İbrahim Ağa marifetiyle tamir ve ihya edilmiştir." Denilmektedir. Victor Langlois: "II. Mahmut zamanı (1832) İbrahim Paşa kuvvetleri ile Türk kuvvetleri arasındaki savaşta köprünün bir kemeri tahrip edilmiştir. 1852'ye kadar köprüden ancak ahşap malzeme ile yapılan basit bir onarımdan faydalanılarak geçilebiliyordu. Sonradan tamir edilmiştir."¹⁰⁹

Seyhan (Sarus) Köprüsü

Victor Langlois'e göre: "Köprü, Hadrianus tarafından yaptırılmıştır. Hadrianus 120-135 yılları arasında bütün Roma eyaletlerini dolaşmış, rivayete göre bu arada Adana'daki büyük taş köprüyü yaptırmıştır. Hadrianus adını taşıyan kitabesi 1841 tarihlerinde durmaktaydı. Sonradan yok olmuştur. Procopé'ye göre köprü Justinianos zamanına ait çok güzel bir yapıdır. Büyük taş ayakları vardır. Bunlar çok büyük kemerleri tutmaktadır. Bazı ayaklar akıntı şiddeti ile zamanla yıpranmışlar, Justinianos (527-565) nehir yatağını değiştirerek harap kısımları yenilemiştir. Bundan sonra nehir tekrar eski yatağına çevrilmiştir. Adana'dan geçen bütün seyyahlar köprünün ölçüleri arasındaki nispetleri ve köprünün büyük kitlesini hayranlıkla ifade etmişlerdir. Osmanlı devri onarımları sırasında köprü ortasında dört sütun üzerinde zarif bir köşk yaptırılmıştı. Hâlen mevcut değildir. II. Mahmut zamanında, Mısırlı Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa kuvvetlerine karşı başlayan savaşta, Avrupalıların da Osmanlılar tarafını tutmaları sonunda Mısır kuvvetleri Adana'yı terke ve Mısır'da çekilmeye mecbur kalmışlardı. Bu çekiliş

sırasında baruthaneyi ateşlediklerinden Seyhan köprüsü de büyük zarar görmüştür. 1845'de Adana valisi Kel Hasan Paşa zamanı taştan Seyhan nehri hasarı daha da büyümüştür. Bunun üzerine, o tarihlerde tahtta bulunan Sultan Mecit (1846-47) köprünün onarımını emretmiştir. Bununla ilgili iki kitabe Adana müzesi, Env. Nr: 505, 506'dadır. Kitabe metinleri şair Ziver'indir. Talik hat ile yazılmışlardır. Köprünün her iki başındaki kapılar üzerine konmuş idi. Sonradan kapılar kaldırılınca kitabeler müzeye alınmıştır. Üzerlerinde Abdülmecit tuğrası vardır.¹¹⁰ Bunun gibi birçok köprü Selçuklu ve Osmanlılar tarafından yeniden yapılmış veya tamir edilmiştir.

İslami dönem köprülerinin en eskisi Diyarbakır'daki Dicle Köprüsü'dür. Köprü Diyarbakır'ın güneyinde, Mardin kapısı dışında ve şehir surlarının güney cephesinde nehrin dirsek teşkil ettiği Yenikapı civarında olup batı-doğu yönünde uzanmaktadır. Diyarbakır-Silvan yolu üzerinde bulunduğundan Silvan Köprüsü diye de anılmaktadır. Arazinin topografik şekline bağlı kalarak, antik devirden beri hep aynı yerde inşa edilmiş olmalıdır. Diyarbakır, Dicle'nin batı kıyısına hâkim geniş bir plato üzerindedir. Köprünün güney yüzünde ve batı ucundaki ilk üç göz arasında bulunan uzun ve İslam geleneklerine göre Arapça metinli yazıt, beyaz taş üzerine işlenmiştir. Çiçekli kufi karakterde ve iki satır hâlinindedir. Satırlar arasında da süslemeler vardır. Dicle köprüsü birkaç defa yıkılmış ve onarılmıştır. Bu gibi onarımlarda civardaki eski malzemeden de yararlanılmış olduğu çeşitli eserler üzerinde rastlanan kalıntılardan anlaşılmaktadır. Dicle köprüsünün M.Ö. var olduğu hususunda ise kesin bir bilgi mevcut değildir. Köprünün on gözü vardır. Boyu 180 metre, genişliği 7-8 metredir. Korkuluk eski bazalt, kesme olarak hazırlanmış ve yan yana dizilerek bağlanmış üçgen çatı şekilli taşlar ile örtülüdür. A. Gabriel'e göre; köprü sağlamdır, kemerleri sivri şekilli olup İslam devri eseridir. Ayakların menba' taraflarında selyaranlar ve mansap taraflarında istinat duvarları vardır. Yazıtlar ve döşeme XI. yüzyılda tamamlanmıştır. Bu köprünün ilk defa, kitabe tarihinden çok önce Emevi Halifesi Hişam zamanında belki eski bir köprünün tamir edilmesiyle ortaya konulduğu düşünülmektedir. Bir köprünün önemini belirten faktörlerin başında açıklığının büyüklüğü gelir. Anadolu'da ve Yakındoğu'da açıklığı en büyük köprüler Artuklular tarafından yapılmıştır.¹¹¹

Dicle Köprüsü

Dicle köprüsü dört gözlüdür ve en büyük açıklığı 40.22 metredir. Hasankeyf Diyarbakır ile Cizre arasında, nehir üzerinde yapılan ticaretin önemli bir deposu hâlinde idi. Abbasiler zamanı Hısn Keyfa adını almış, Hemdaniler, 1101'de Artukoğulları, 1232'de Eyyubiler eline geçmiştir. 1260'da Moğollar tarafından tahrip olmuştur. XV. yüzyılda Akkoyunlular tarafından geçici olarak onarılmıştır. 1516'da Osmanlılar tarafından fetholunmuştur. Köprünün kitabesi mevcut değildir. Belki de yıkılan kemerle birlikte Dicle suları dibinde yatmaktadır. Ancak köprü kalıntıları üzerinde görülen işaretler bu hususta bazı ipuçları vermektedir. Bunlar kaledeki

saray duvarlarında bulunan işaretlere benzemekte ve köprünün Artukoğulları devrine ait olduğu hususunu başka düşüncelere lüzum bırakmadan ispat eder görünmektedir. Hasankeyf köprüsündeki yücelik ve cüretkârane işçilik buradan gelip geçen herkesi hayran bırakmıştır. Barbaro da XV. yüzyılda şöyle demektedir: “Köprünün kemeri o kadar yüksek ve geniştir ki, altından üç yüz fıçılık bir gemi bütün yelkenleri açık olarak geçebilir. Gerçekten, çok kere köprünün üstünde durup nehre baktığım zamanlar, bu kadar yükseklikten dolayı bana korku gelirdi. Köprü fevkalade ve kayda şayan özelliktedir.”¹¹²

Malabadi Köprüsü

Diğer bir Artuklu köprüsü Diyarbakır-Silvan arasındaki Malabadi köprüsüdür. Şehir Asurlar zamanı kurulmuştur. Sonra esarete bulunduğu Partlar'ın elinden kurtularak memleketine dönen Tigranes krallık tacını giyerek burasını Ermeni krallığının başkenti hâline getirmeye çalışmış ise de çok geçmeden (M.Ö. 69 yılında) Lucullus komutasındaki Romalı kuvvetlerin hücumuna ve bozguna uğramıştır. Şehir bir müddet de Romalılar işgalinde ve fakat Fars-Roma savaşlarının etkileri altında kalmıştır. Hz. Ömer zamanından itibaren İslam ve XIII. yüzyıldan itibaren Moğol hücumlarına uğrayan şehir daha sonraları Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklular, Artuklular, Osmanlıların eline geçmiştir. Şehrin adı birçok defalar değişmiş ise de günümüzdeki adı Silvan'dır. Köprünün büyük kemeri o kadar geniştir ki, İstanbul Süleymaniye Camii'nin 26.50 metre çapındaki kubbesi bu kemer içine sığabilir. Köprünün büyük kemer açıklığı, o zamanın bir harikası olup Diyarbakır bölgesinde bundan evvel böyle bir köprü yapılmamıştır. Kitabesi, köprünün M. 1147 tarihinde Timurtaş b. Ilgazi b. Artuk tarafından yaptırılmış olduğu hakkında en kesin bir belgedir. Bu belge aynı zamanda Evliya Çelebi'nin “köprüyü Âl-i Abbas neslinden bir zatın kendi helal malı ile yaptırmış olduğu hakkındaki yazısını da aydınlatmaktadır. Çünkü Büyük Selçuklular Abbasi devletinin koruyucusu ve sonra da büyük Selçuklu devletinin kurucusu oldukları gibi Artukoğulları da Büyük Selçuklu devletinin bir koludur. Köprüyü kendi helal malı ile yaptıran zatın da Timurtaş olduğu, kitabe metninde

Malabadi Köprüsü, Silvan/Diyarbakır.

açıkça belirlemektedir. Köprü Kurt İsmail Paşa, Vali Faiz Bey zamanlarında ve 1930'da Karayolları tarafından onarıldı. Evliya Çelebi köprü ile ilgili şunları yazmaktadır: “Köprünün iki tarafında kale kapıları gibi demir kapılar vardır. Bu kapılardan içeri girince sağ ve sol taraflarda bulunan odacıklarda gelip geçenler misafir kalır. Bunlar demir pencereci kısımlarda oturup kemerin karşı tarafındaki âdemler ile muhabbet ederler, bazıları da balık tutarlar. Bu köprü hendesindeki zariflik ve tam ahenk hiçbir köprüde yoktur. Gezdiğim yerlerde bunun kadar heybetli ve aynı zamanda korkunç köprü görmedim. Mimar, bütün maharetini göstermiştir. Hâsılı bu köprünün methinde lisan kasır (yetersiz) ve kalem kâsir (kırık)dir.”¹¹³ Bugün sağlam durumda olan ve çok kötü bir şekilde restore edilmiş bulunan köprünün sivri kemerli büyük açıklığı 38.60 metredir ve köprüyü Hasanköy Köprüsü'nden sonra en büyük açıklıklı ikinci köprü hâline getirmektedir.¹¹⁴ Köprünün kitabesi mevcut değildir. Belki de yıkılan kemerle birlikte Dicle suları dibinde yatmaktadır. Ancak köprü kalıntıları üzerinde görülen işaretler bu hususta bazı işaretler vermektedirler. Bunlar, kaledeki saray duvarlarında bulunan işaretlere benzemekte ve köprünün Artukoğulları devrine ait olduğu hususunu başka düşüncelere lüzum bırakmadan ispat eder görünmektedirler.¹¹⁵ Yine Dicle üzerinde yer alan Cizre Köprüsü ile Diyarbakır'ın kuzeyinde Devegeçidi suyu üzerindeki Devegeçidi Köprüsü de başlıca köprülerdendir.

Çermik Köprüsü

Çermik, Diyarbakır-Malatya arasında, Diyarbakır'ın bir ilçesidir. Musul Atabeki İmadeddin Zengi'nin ölümünden sonra Artukoğulları'ndan Kara Arslan buruya da hâkim olmuştur. Burada Sinek çayı üzerinde Kesik köprü ve Sinek köprüsünden başka Artuklular devri bir de Haburman köyü yakınında (Büyük köprü=Haburman köprüsü) vardır. Artuklular, Harput ve Ergani'den gelen kervanları bu köprü üzerinden Siverek-Urfa-Halep'e göndermeyi başarmışlardır. Yavuz'un Mısır seferi esnasında (26 Mart 1516) Osmanların eline geçmiştir. Kitabe metninden, köprünün Artukoğlu Necmüddin Albi'nin (1152-1176) ölümünden üç yıl sonra, kızı Zübeyde Hatun'un, kardeşi İlgazi II. (1176-1184) zamanında ve 1179 yılında kendi parası ile yaptırdığı anlaşılmaktadır. Köprü birçok onarımlar görmüş, 1927 yılında da Çermik kaymakamı Hikmet ve belediye başkanı Rifat tarafından tamir ettirilmiştir.¹¹⁶

Halep Kuvayk¹¹⁷ ve Urfa Harran köprüleri de önemlidir. Artuklu köprülerinde görülen ortak bir özellik, genellikle kitabelerinin de yerleştirildiği yan yüzlerinde astrolojik kabartmalar ihtiva etmeleridir.¹¹⁸

Selçuklu köprülerinin açıklıkları Artuklular'ınkilere göre daha küçük ve daha çok olduğundan bu köprüler daha basık ve genelde daha uzundur. Anadolu Selçuklu köprülerinin başlıcaları şunlardır:

Kayseri Tekgöz Köprüsü

Selçukluların Anadolu'da Kızılırmak üzerinde inşa ettikleri ilk köprüdür. Seyahatnamelerde bu köprüden ilk bahseden Polonyalı Simeon olup şöyle demektedir: “Kayseri’den hareketten sonra Tekgöz’e vardık. Burası o kadar yüksektir ki, yukarıdan bakınca Kızılırmak dar bir şerit gibi görünmektedir. Köprü Venedik’teki Rialto köprüsüne benzemektedir. Kayseri’ye 12 mil mesafede, Ankara yolu üzerindedir. Uzunluğu 160 adım, genişliği 5 adım, yüksekliği 125 ayaktır.” Evliya Çelebi: “Kayseri batısında, Kızılırmak üzerinde, iki kaya arasında inşa edilmiş olan (Tekgöz köprüsü) benzeri olmayan büyük bir eserdir. Sultan Süleyman asrında Koca Mimar Sinan binasıdır. Üstat mimar, ömrünün nice senelerini geçirip ve var kudretini sarf edip kavs-i kuzeh-misal bu köprüyü bina etmiştir ki, görenler hayran kalırlar.” diye yazmaktadır. Ancak köprü kitabesindeki Selçuklu hükümdarı Süleyman adının yanlış değerlendirilerek, inşa tarihinin Kanuni Sultan Süleyman zamanına getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁹

Afyonkarahisar Altıgöz Köprüsü

Köprü, Afyonkarahisar demiryolu istasyonu yakınında ve Akarçay üzerindedir. Kitabesi köprünün doğu yüzündedir. Beyaz mermer üzerine kabartma olarak Selçuklu devri karakterinde sülüs hat ile Arapça olarak yazılmıştır. Kitabenin büyük kısmı mermere işlenmiş bir çerçeve içine alınmıştır. M. 1209 tarihinde yapılan köprü 1661-62’de onarıldığı anlaşılmaktadır. Cevdet Çulpan Altıgöz köprüsünü 20 Ağustos 1968’de gördüğünü şöyle anlatır: “Köprü beyaz ve siyahımtırak renkli taşlarla kurulmuştur. Ancak, kaba yontulmuş olan taşlar zamanla çok yıpranmış ve aralarındaki bağlantılar da çok gevşemiştir. Korkuluk taşları da aynı durumdadır. Köprünün ikinci ve üçüncü gözleri arasında kapı motifli Roma devri bir mezartaşı parçası görülmüştür. Köprü her ne kadar harap durumda ise de, taş köprüler tarihi bakımından önemli bir belge olarak köprü kitabesi henüz köprü üzerinde durmaktadır.¹²⁰

Ankara Akköprü

Ankara Çubuksuyu üzerindedir. Kitabesi köprünün batı yüzündedir. Selçuklu devri karakterde ve üç satırlık Arapça metin hâlinindedir. Kitabe metninden köprünün, zamanında Anadolu’da pek çok mimari eser meydana getirilen I. Alaüddin Keykubat tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Köprü yapıldığı sırada Ankara valisi Seyfeddin Kızıl Bey idi. 7 gözlü olan köprü, kesme Ankara taşından yapılmıştır. Arada bazı yabancı taşlar da vardır. Kemer şekilleri sivridir. Gözlerin yükseklik ve açıklıkları değişiktir. Ortadaki göz, diğerlerinden daha büyüktür. İlk yapıldığı tarihlerde köprünün orta kısmı, kıyı ayakları seviyesine nazaran yüksekçe idi. Cumhuriyet devrinde artan trafik ihtiyacı karşısında korkulukları sökülüp, döşeme kısmı yatay şekilde betonarme hâle getirilmiş ve genişletilmiştir. 1953’de köprü yanından geçen İstanbul

Akköprü/Ankara

caddesinin genişletilmesi sırasında Akköprü yanına gidiş ve geliş için ayrı iki betonarme köprü yapılmıştır. Bundan sonra ise Akköprü tarihî bir hatıra olarak bir kenarda kalmıştır.¹²¹

Akşehir Arguthan Köprüsü

Akşehir-Ilgın yolu üzerinde ve Arguthanı civarındadır. Selçuklu devri eseri olan köprü, Osmanlı devri “Derbent Teşkilatı” arşivinde de yer tutmuştur. 2 gözlü ve sivri kemerli olan bu küçük köprü 1968'deki hâli; sarımsak renkli kesme taştan yapılmıştır. Küçük fakat çok güzeldir. Güney yüzünde iki göz arasında üçgen şekilde bir selyaranı vardır. Köprü kitabesi bu selyaranın yukarisındadır. Köprü bedeni içine yerleştirilmiş bir mermer üzerinde, çerçeve içine alınmış üç satır hâlinde ve Selçuklu devri sülüs yazı karakterdedir. Kitabe tarihinde yüzler hanesi kesin olarak okunamamakla birlikte köprünün yapılış tarihi M. 1243 olarak kabul edilmiştir.¹²²

Tokat Yeşilırmak Köprüsü

Tokat'ın bir km kuzeyinde, Yeşilırmak üzerindedir. Boyu 151, genişliği 7.40 metredir. Beş gözlü olup, kemer şekilleri sivridir. Kemerlerde kilit ve çevre taşları dışarı taşkın olarak

 Halil Kaya

Kesikköprü/Kırşehir

yerleştirilmişlerdir. Kitabe köprünün ortasındadır. Mermer üzerine Selçuklu devri karakterde sülüs hat ile işlenmiştir. Kitabede şunlar yazmaktadır: Bu mübarek köprünün inşasına Sultan Alaüddin Keykubat torunları ve Gıyasüddin Keyhusrev'in oğulları İzzeddin, Rükneddin ve Alaüddin'in saltanatları günlerinde muvaffak olundu. Allah onların yardımcısı olsun. Bu köprünün yapılmasını Ali et-Tusi ecdadından büyük Emir Seyfüddevle Pervane Hamid bin Ebi'l-Kasım başardı. Allah onu mağfiretine nail etsün. Köprü 9 Mayıs 1250 yılında Ulu Tanrının yardımı ile kuruldu. İnşaatın mimar ve nazırı, İbn el-Hakim lakabı ile tanınan Bahaeddin Mehmet bin el-Farac'dır. Allah onun yardımcısı olsun, hayır işlerini kolaylaştırsın ve kuvvet kudretini bir kat daha arttırsın.¹²³

Kırşehir Kesikköprü

Köprü, Kırşehir'in yirmi km. kadar güneyinde, Kızılırmak üzerindedir. Tschihatscheff: "Köprünün antik malzeme ile inşa edilmiş 13 gözlü, kâgir bir Türk yapısı olduğunu, köprü kuzeyinde büyük, fakat harap durumda bir de han bulunduğunu" 1849 gezi notlarında bildirmektedir. Mordtmann: "Köprünün İslam devrinde yapıldığını, güneş batarken buradan geçtiği için kitabesini inceleyemediğini 9 kemerinin durduğunu, yıkılan onuncu kemerin onarılmakta olduğunu, sağ kıyıda birkaç kemer daha bulunduğunu" 1925 tarihli eserinde belirtmektedir.

Cevat Hakkı Tarım: “Köprü 13 gözlüdür. Beyaz mermer üzerine işlenmiş kitabesini gelip geçen araçlar aşındırmıştır. Ayrıca bir isyanda şakiler tarafından köprünün kesilmesi sırasında da tahribe uğratılmıştır. Köprünün kuzey başında Gıyaseddin Keyhusrev zamanı (M. 1268) yaptırılan kervansaray da çok harap durumdadır. Kırşehir hükümet konağının inşası sırasında buradan taşlar sökülerek taşınmaya başlamış ise de şikâyet üzerine durdurulmuştur.” Köprü üzerinde biri esas yapısına, diğeri de onarımına ait iki kitabe vardır. Esas kitabe Selçuklu devri karakterde sülüs hat ile yazılmış ve yüksek kabartma olarak işlenmiş olup üç satır hâlinindedir. Bazı yerleri çok yıpranmış ve okunamaz hâle gelmiştir. Bu kitabeden, köprünün Keykavus bin Keyhusrev zamanında, M. 1251 yılında yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁴

Erzurum (Pasinler) Çoban Köprüsü

Köprü Bingöl çayı ile Hasankale çayının birleştiği yerde, Aras nehri üzerindedir. Erzurum'dan Muş, Erciş, Doğubeyazıt ve İran istikametine giden yollar bu köprüden geçer. Abdürrahim Şerif Beygu şunları yazmaktadır: “Köprü, Pasinler (Hasankale)'in 3 saat kadar doğusundadır. Camiü'd-Düvel'e göre köprü İlhanlılardan Ebu Said Bahadır Han zamanında, Gazan Mahmut'un vezirlerinden Emir Çoban Salduz tarafından M. 1297 yılında yaptırılmıştır. İnşaat iki buçuk yıl sürmüştür. Çoban köprüsünün on beş dakika kadar batısında, eskiden kurulmuş bir köprünün temel izleri görülmektedir. M. 1271'de taşan Aras bunu yıkmış, bundan sonra Emir Çoban bugünkü köprüyü yaptırmıştır ve Yogan, Işkı, Hasnigâr, Köprüköy gelirlerini bu köprü masraflarına vakfetmiştir. Timur kuvvetleri, Anadolu seferinde Erzurum'a doğru ilerlerken bu köprüden geçmişlerdir. Evliya Çelebi de zamanındaki doğu seferinde bütün askerin bu köprüden geçişinin üç gün sürdüğünü bildirmektedir. Erzurum evkaf muhasebe defterinde, Erzurum'a tabi Yukarı Pasinler'de (Çoban Abdal Zaviyesi) kaydı geçmektedir. Halk rivayetlerine göre, köprü civarındaki tepede Oğuz Gazi veya Çoban Abdal'ın taşlarla çevrili mezarı var idi. Kırım savaşı sıralarına kadar duran bu mezar sonradan yıkılmıştır.” Köprü, IV. Sultan Murat zamanında ve M. 1727, 1872 yıllarında onarıldığı gibi 1946-48 yıllarında Erzurum-Horasan Demiryolu inşası sırasında da tamir edilmiştir. Köprünün batı yüzündeki kitabe çok yıpranmıştır. Okunaksızdır. Bu kâgir köprü hâlen 6 gözlüdür. Önceleri 7 gözlü idi. 1875 yılında kuzey kenar gözü yıkılmış ve yapılan onarım sırasında bu göz kapatılmıştır. Kemer şekilleri sivridir. Boyu 220 metredir. Genel olarak, inşa tekniği, kemer formu ve süslemeler bakımlarından Selçuklu tarzı görülmekle beraber, ayaklarda İlhanlılar devri bir özellik de göze çarpmaktadır. Orta ayaklar içindeki odacıklar, inşai bir düşünce ile yapılmış olmakla beraber, köprü muhafızları ile maliye memurlarının ve icabında yolcuların barınmasına yarar idiler. Türk mimarisinde, yapı temellerinde sağlam fakat esnek bir taban sağlayan, bol horasan harcı içinde ahşap ızgara kullanmak geleneği vardır. Çoban köprüsü temellerinde de bu usulün uygulanmış olduğu söylenmektedir. Köprüde kullanılan taşlar 6 km mesafedeki Komigi köyü ocaklarından getirilmişler ve muntazam kesilip yontularak kullanılmışlardır. Köprü kemerleri

kara-kırmızı-boz taşlarla örtülmek suretiyle bir renk ahengi sağlanmıştır. Yukarıda sıralanan bilgi ve özellikler, Çoban köprüsünün tarihî ve sanat değerinin yüksekliğini dile getirmektedir.¹²⁵

Antalya (Serik)Sultan Alaaddin Köprüsü

Köprü, Serik ilçesi doğusundaki Köprü çay üzerindedir. Serik kuzeyinde tanınmış antik eserlerden Belkis (Aspendos) harabeleri vardır. Köprü Antalya'nın 40 km. doğusundadır. Selçuklular devrinde Sultan I. Alaeddin Keykubat tarafından yaptırılmış olduğu kitabeden anlaşılmaktadır. XIII. yüzyıl eseri olan köprü uzun, yüksek ve kâgirdir. Kırık hat şeklindedir. Güney yüzünde, korkuluklar altında kitabe taşları vardır. Bunlar, bir onarım sırasında, yazılarda bağlantı aranılmadan, karışık ve eksik olarak yerleştirilmiştir. Yüksekte bulunduklarından aşağıdan okunmaları çok güçtür.¹²⁶

Sivas Yıldızeli (Yenihan) Yıldızirmek Köprüsü

Yıldızirmek yatağı zamanla dolmuş ve buradaki Selçuklu devri köprü de sulara gömülen Roma devri bir köprünün kalıntıları üzerine oturtulmuştur. Köprü, Roma ve Bizans devirlerinde kullanılmıştır. Ayaklardan biri üzerinde, menba' ve mansab cihetlerinde taş üzerine işlenmiş birer haç şekli vardır. Yenihan kervansarayının M. 1332 tarihli kitabesi 27 Mayıs 1935'de Sivas müzesine nakledilmiştir. Sivas-Tokat-Amasya bölgesinde başkaca köprüler meydana getirmiş bulunan Selçuklular ile Danişmentlilerin çok işlek bir yol üzerinde bulunan Yıldızirmek köprüsünü ihmal etmiş olmaları düşünülemez. Bunların zamanından itibaren bu köprünün de birçok onarımlar görmüş olması muhakkaktır. Köprü, Sivas valisi Halil Rıfat Paşa'nın (1882-85) teşvik ve taltifi üzerine Sivas hanedanından ve rütbe-i ülâ eshabından Silahtarzade Mehmet Ali Efendi'nin nakit ve sa'y ü gayretiyle tamir olunmuştur. Köprü 13 gözlüdür.¹²⁷

Kesikköprü ise Sivas'ın 10 km batı-güneyinde, Kızılırmak üzerindedir. Köprü, biri 17 diğeri 2 gözlü olmak üzere büyük ve küçük iki kısımdan ibarettir. Sivas tarafındaki göz yanında Sultan Aziz zamanına ait 1875 tarihli bir tamir kitabesi vardır. Kitabe beyaz mermer üzerine talik hat ile kabartma olarak işlenmiştir. 1402 Anadolu seferinde Timur da Sivas'tan Kayseri'ye ilerlerken bu köprüden geçmiştir. Bu bakımdan, Sivas çevresindeki diğer köprüler gibi Kesikköprü de Selçuklu devri eserler arasına alınmıştır.¹²⁸

Sivas Eğriköprü

Sivas'ın 3 km güneyinde, Kızılırmak üzerindedir. Jerphanion, köprünün Selçuklu devrine ait olduğunu, önemli bir tamir gördüğünü, bunun için civar harabelerden çok sayıda malzemenin

burada kullanıldığını bildirmektedir. Köprü, manzum bir tarih beytine göre M. 1585'de Sultan III. Murat tarafından tamir ettirildiği gibi, Sivas valisi Halil Rıfat Paşa'nın teşvik ve taltifi üzerine Sivas ileri gelenlerinden Kangal Ağası Abdurrahman Paşa'nın nakit ve sa'yi ile de XIX. yüzyıl başlarında onarılmıştır. Sivas, Selçuklular tarafından fethedilen eski bir Türk şehridir. O devre ait olarak Sivas'ta çok değerli mimari eserler meydana getirilmiştir. Evliya Çelebi köprüünün 18 gözlü ve namazgâhlı olduğunu bildirmektedir. Köprü kitabesinden Alaeddin Keykubat I. zamanı Emirlerinden Ertokuş tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁹

Kayseri Kızılırmak Köprüsü

Köprü, Sarioğlan civarında Kızılırmak üzerindedir. Köprüünün her iki ucu civarında Yahyalı ve Karaöz köyleri vardır. Osmanlı devri celi sülüs yazı karakterindeki kitabe beyaz mermer üzerine kabartma olarak işlenmiştir. Köprü, 1908, 1935 yıllarında tamir edilmiştir. Köprü üzerinde 1935 tarihi işlenmiş bir taş vardır. Ayrıca 1957 yılında da Karayolları tarafından onarılmıştır. Köprü 8 gözlüdür, kemer şekilleri sivridir. Boyu 155.00 metre, genişliği 5.50 metredir. Köprüünün Yahyalı köyü tarafındaki yüzünde birinci gözün üst kısmında bir arslan resmi ile Arapça yazılı bir taş vardır. Yüksek ve tehlikeli bir yerde olduğundan okunamamıştır.¹³⁰

Kayseri Çokgöz Köprüsü

Kayseri kuzey-Erkilet-Boğazlıyan yolunda ve Kızılırmak üzerindedir. Mordtmann köprü ve çevresini şöyle tanıtmaktadır: "Kızılırmak bu köprü civarında dar bir boğaza girmektedir. Köprü yakınında bir han ve batısında kayalara oyulmuş mağaralar vardır. Bunlar eski devirlerde

Eğri Köprü, Sivas.

kilise hâline getirilmişlerdir. Köprü çok güzel ve sağlamdır. Osmanlı devrinde yapılmadığı görünüşünden anlaşılmaktadır.” Bazı kaynaklarda: “Köprünün Zülkadiroğullarından Şahruh Bey’in oğlu Mehmet Han tarafından M. 1553’te yaptırılmış olduğu, Mehmet Han’ın Kanuni Sultan Süleyman Tebriz’de iken kendisine sığınarak Erzurum valiliğine atanmış, bu şehirde de hamam ve kervansaray gibi hayır eserleri meydana getirmiş olduğu, son memuriyet olarak Rumeli’ye gönderildiği ve M. 1569’da vefat ettiği bildirilmektedir. Mehmet Han M. 1499’da Kırşehir Beyi idi. Köprü üzerinde bir kitabeye rastlanmamıştır.”¹³¹

Kalecik (Ankara) Kızılırmak Köprüsü

XIII. yüzyıl köprüsü olan Kalecik köprüsü Irmak-Zonguldak demiryolu ile Kızılırmak arasında ve Kalecik istasyonundan ortalama 4 km. kadar güneydedir. Kalecik köprüsünden geçilerek Samanlıköyü, Sulakyurt ve Yozgat, Çorum istikametlerine gidilmektedir. Köprü üzerinde ilk yapısına ait bir kitabe yoktur. Timur’un 1402 Anadolu seferinde, Tokat bölgesindeki Yıldırım Bayezit kuvvetleri Ankara savaşı için Çubuk civarında tertiplenmek üzere geri harekât sırasında bu köprüden geçmişlerdir. Bu geçişi müteakip köprü, Timur kuvvetlerinin Kızılırmak’tan ilerlemelerini engellemek için Yıldırım Bayezit emriyle tahrip edilmiştir.”¹³²

Taşköprü, Kars.

Amasya Hundi Hatun (Kuş) Köprüsü ve İltekin Gazi Köprüsü

XIII. yüzyıl köprülerinden olan Hundi Hatun köprüsü, Amasya'nın doğusunda ve Yeşilirmak üzerindedir. Güney ucu civarında Bayezit Paşa Camii, kuzey ucu civarında Büyük Ağa Medresesi vardır. Hundi Hatun tarafından yaptırılmıştır. Hundi Hatun, Sultan Mesut'un kızıdır. Köprü, 1900, 1959 tarihlerinde restore edilmiştir. Köprünün XIII. yüzyılda inşa edildiği kabul edilmektedir. Köprünün kitabesi çok yıpranmış ve okunaksız bir hâldedir. 4 gözlü ve basık yuvarlak kemerlidir.¹³³

XIII. yüzyıl köprülerinden olan İltekin Gazi Köprüsü, Amasya'nın batısındadır. Kemerleri kırmızı tuğladandır. Köprünün aşağı tarafında Danişment Emirlerinden İltekin Gazi metfundur.¹³⁴

Antalya Düdençayı Köprüsü

Antalya'nın 5 km. doğusunda bulunuyordu, harap olmuştur. Kalıntıları da zamanla yok olmaktadır. Son yıllarda yanına modern bir köprü yapılmıştır. Düdençayı'nın kaynağı civarı turistik bir tesis hâline getirilmiştir. Selçuklu sultanları Antalya'ya gelişlerinde bu Düdençayı kaynağı yanında oturur dinlenirlerdi.¹³⁵ Bunların mühendislik ve mimarlık bakımından en önemlilerinden olan Kayseri Tekgöz Köprüsünün boyu 119.5 metre, büyük kemerinin açıklığı 27 metredir.

Osmanlılar devrinde bütün ülkelerdeki çeşitli mimari eserlerin sayısı gittikçe daha zenginleşmiştir. Osmanlı köprülerinin en güzel örnekleri başlıcaları aşağıda verilen Mimar Sinan'ın yaptıklarıdır:

1. Cisir-i Mustafa Paşa (Mustafa Paşa Köprüsü). Edirne'nin 30 km. kuzeybatısında ve Meriç üzerinde adını bu köprüden alan Cisir-i Mustafa Paşa, Bulgaristan'ın Svilengrad kasabasında bulunmaktadır. Meriç üzerinde kurulu Mustafa Paşa Köprüsü, yüzlerce yıldan beri Türkiye-Balkanlar-Avrupa arasında ana trafiğin önemli geçit yerlerinden biri olmuştur. Bugün de bu önemini muhafaza etmektedir. Köprü, gelip geçenlere değerini tanıttırarak büyük bir şöhret elde ettiği gibi yanı başındaki ilçeye de kendi ismini vermiştir.

Semavi Eyice 1964 yılında Türk Tarih Kurumu Belleteni'nde yayımlanan makalesinde, bu köprü hakkında etraflı bilgiler vermektedir: "1960 yılında bazı Bulgar idari makamları tarafından, Meriç nehri mecrasının tashihi amacıyla Mustafa Paşa köprüsünün yıktırılması ve yerine modern başka bir köprü yapılması tasarlanmış idi. Fakat Bulgar ilimler akademisi mensupları bu tasarımı uygun bulmadıkları gibi Mustafa Paşa köprüsü hakkındaki düşüncelerini 1963 tarihli bir Bulgar dergisinde yayımlanan mimar R. Radzeff de şunları yazmıştır: Köprü, mimari tertibi yalnız Balkan yarımadasına inhisar etmeyen tarihi önemi ile bir kültür anıtıdır. Memlekette bu kadar hayranlığı üzerine çeken başka bir anıt yoktur. Mimari tertibi mükemmeldir. Ona hiçbir şey ilave edilemez, hiçbir şey de ondan çıkarılamaz."

Köprü ortasında mihrap şeklinde büyük bir tarih köşkü vardır. Mermer üzerine kabartma olarak işlenmiş ve tarih köşkü yukarısına yerleştirilmiş olan iki satır hâlinde Arapça kitabe vardır.

Köprü'nün, Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde her iki padişaha da vezirlik yapan Mustafa Paşa tarafından inşa ettirilmiş olduğu kitabe metninden anlaşılmaktadır. Köprü kitabesindeki yazı karakteri, bunun Kanuni Sultan Süleyman devrinin ünlü yazı ustası Ahmet Karahisari kaleminden çıktığını göstermektedir. Ahmet Karahisari M. 1556-57 tarihinde vefat ettiğine göre Mustafa Paşa köprüsünün inşası tarihinde henüz hayatta idi. Çoban Mustafa Paşa'ya gelince M. 10 Nisan 1529'da yani köprü'nün tamamlanmasından 5 ay önce vefat etmiştir. Gebze'deki türbesinde metfun bulunmaktadır.¹³⁶

2. Odabaşı Köprüsü: Küçükçekmece gölünün kuzeyinde Sazlıdere üzerindeki sekiz gözlü köprü'nün yapılış tarihi 1529'dur.

3. Kanuni Köprüsü: Gebze'de Diliskelesi'ne akan Dilderesi üzerinde orta açıklığı 9.70 metre olan üç gözlü bir köprüdür.

4. Lüleburgaz Köprüsü:Lüleburgaz'daki Sokullu Mehmet Paşa Kervansarayı'nın kitabesine göre 973 (1565-66) yılında yapıldığı tahmin edilmektedir, dört gözlüdür.

5. Büyükçekmece Köprüsü: Birbirine bitişen dört büyük köprüden meydana gelmiştir. Toplam göz sayısı yirmi sekiz olup uzunluğu 635.57 metredir ve yapımı 975 (1567-68) yılında tamamlanmıştır.

6. Silivri Köprüsü:1568'de Silivri çayı üzerine inşa edilen köprü otuz iki gözlüdür ve 332.88 metre uzunluğundadır. Silivri deresi önemli bir dere değildir. Ancak bu sahada bir bataklık meydana getirmektedir. Bu kesimi aşmak için köprüye ihtiyaç vardır. Büyük bir akarsu olmadığı için köprü kemerlerinin basık şekilde tutulması maksada yeter görülmüştür. Mimar Sinan'ın yaptığı köprülerden yalnız bu köprüde basık kemer şekline rastlanmaktadır.¹³⁷

7. Trakya Alpullu Sinanlı (Mehmet Paşa) Köprüsü:Mimar Sinan'ın yaptığı köprülerin en ünlüsü ve en güzelidir. Alpullu-Hayrabolu yolunda ve Ergene nehri üzerindedir. Alpullu demiryolu istasyonu ile Şeker Fabrikası karşısına rastlamaktadır. Kitabesi yoktur. Mimari elemanlar bakımından Lüleburgaz'daki Sokollu Mehmet Paşa köprüsüne çok benzemektedir. Tezkiretü'l-Ebniye'de de adı Mehmet Paşa köprüsü olarak geçtiğine göre bu da Sokollu Mehmet Paşa adına yapılmış olmalıdır. Köprü 123.80 metre uzunluğunda olup beş gözlüdür ve orta gözünün genişliği (20.05 m.) sebebiyle Mimar Sinan'ın yaptığı en büyük açıklıklı köprü konumundadır.¹³⁸

8. Haramidere (Kapiağası) Köprüsü: XVI. yüzyıl eseri olan köprü Küçük ve Büyükçekmece gölleri arasındaki Haramidere üzerindedir. Mimar Sinan eserleri arasında geçmektedir. Kitabesi yoktur. Sivri şekil üç esas kemeri vardır. Sonradan yapılan onarımlarda Sinan'ın çizdiği mimari şekil zedelenmiştir. Köprü'nün boyu 74.40 metre, genişliği6.29 metredir.¹³⁹

📷 Efsan Sinan

Sinanlı Köprüsü, Babaeski/Kırklareli.

9. Sarayıçi Köprüsü: Edirne'den Sarayıçi'ne gidilirken Tunca nehri üzerinden bu dört gözlü köprü ile geçilir. Kitabesi yoktur; yapılış tarihi Terazi Kasrı ile beraber 1554 olarak kabul edilmektedir. Ortadaki gözlerin açıklıkları 9.75 metredir. Ayaklar üzerinde üçgen şeklinde selyaranlar vardır ve üstleri pramit şeklindedir.

10. Bolvadin Kırkgöz Köprüsü: Köprü, Anadolu ana menzil yolunun bir bölümü olan Eskişehir-Seyyidgazi-Hüsrevpaşa hanı-Bayat-Bolvadin-Ishaklı-Akşehir-Ilgın-Konya güzergâhında ve Afyon tarafından gelip Eber gölüne akar Akarçay üzerindedir. Bu yol, Doğu Roma, Selçuklu, Osmanlı devirlerinde önemini sürekli olarak muhafaza etmiştir. Hâlen Çay-Bolvadin arasındaki yolun 1-1.5 kilometre kadar doğusundadır. Köprü, biri Ortaçağ, diğeri XVI. yüzyıl Osmanlı devri olmak üzere iki parçanın birleşmesinden meydana gelmektedir. Roma devri bazı süs motifli ve haçlı taşlara da rastlanmaktadır. Bütün taşlar zamanla aşınmış, bağlantıları gevşemiştir. Yer yer dökülenler de vardır. Köprü Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrat seferi hazırlıkları sırasında (M. 1550) Mimar Sinan tarafından onarılıp yenilenmiş ve uzatılmıştır. Bununla ilgili kitabe hâlen Afyon müzesindedir. Kitabe, sülüs karakterde ve iki satır hâlinedir. Köprü'nün orta kısımlarında ve doğu tarafında Mimar Sinan yapısı bir de namazgâh var idi. Buradan bir merdivenle Akarçay'a inilirdi. Türk İstiklal savaşında Sakarya'dan batıya çekilmek zorunda kalan Yunanlılar köprü'nün birkaç gözünü tahrip etmişler, namazgâh da bu sırada harap olmuş ve kitabe Akarçay içine yuvarlanıp kaybolmuştur. Sonraki araştırmalarda kitabe bulunmuş ve Afyon müzesine nakledilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman kuvvetleri Bağdat seferine harekette bu köprüden geçmiş oldukları gibi, İstiklal Savaşında, son taarruzdan evvel yapılan yığınak harekâtında bazı tümenler de bu Kırkgöz köprüsünden faydalanmışlardır.¹⁴⁰

Peri Çayı üzerindeki Karakoçan'ı Tunceli'ye bağlayan asma köprü.

Köprü Mimarları

Eski köprülerin çoğu, zamanın sultan veya emirleri ve bazıları da devletin ileri gelen kişileri adına yaptırılmışlardır. Kitabe metinleri, zamanın şairlerinin bu ileri gelen kişiler hakkında dile getirdikleri birer methiye gibidirler. Bazı kitabelerde, hat sanatkarlarının da adı belirtilmiştir. Fakat köprü mimarının ismine pek az kitabede rastlanmaktadır. Bunun nedeninin, mimarların devletin ileri gelenleri karşısında alçak gönüllülüğünde olduğu kadar, köprünün hangi mimar tarafından yapıldığı keyfiyetinin, kitabe metnini kaleme alan şairleri ilgilendirmemiş olmasında da aramak gerekir. Esasen, diğer bütün eski eserlerde olduğu gibi, bir köprünün meydana gelmesi de tek bir kişiye mal edilemez. Önce sultanın fermanı veya Bey'in emri ile işe başlanır, hazineden bunun için gerekli para ayrılır, mimarbaşı veya mimarlar teknik planlarını hazırlarlar, diğer usta ve işçiler de işin gerçekleşmesinde çalışırlar. Türklerin, üzerinde egemenlik kurdukları geniş ülkeler içinde bu usta ve işçilerin çeşitliliği ise gayet normaldir. İşte bu sebeptendir ki kitabelerde, en başta gelenin adının belirtilmesi ile yetinilmiş, diğerlerinin emekleri ancak eser üzerindeki manevi izlerde kalmışlardır.¹⁴¹

Dr. Friedrich Kienitz: "Türklerin dünya tarihinde en büyük köprü yapımcıları meyanında bulunduğunu söylemek hiçbir zaman aşırı Türk taraftarlığı sayılmamalıdır." Demek suretiyle Türk mimarlarının başarılarını benimsemiş ve tekrarlamıştır.

Netice olarak; Türklerin Asya, Avrupa, Afrika gibi egemenlik kurdukları üç kıta üzerinde meydana getirdikleri eserler meyanında topografik ve teknik koşulları en güzel bağdaştıran ve dünya çapında üstün nitelikleri göze çarpan köprüler imparatorluğun sınırları bölgesinde Türk'ün birer şaheseri ve sanat abidesi olarak yükseltilmiş ve bunlar arasında da yüzyıllar boyunca daha nice köprüler inşa edilmiş bulunmaktadır.

Taş köprülerin çoğu bugün artık önemlerini kaybetmişlerdir. Yeni karayolları başka güzergâhlar izlemekte, eski köprüler aykırı yerlerde kalmakta, çoğu harap olmaya mahkûm bir durumda bulunmaktadır.

Modern teknik ve malzeme sayesinde bu sahada çok büyük imkânlar elde edildiğinden artık betonarme ve çelik köprüler üzerinde durulmaktadır. Fakat eski tarihlerde taş malzeme ile yapılan köprülerin tarihî değerlerini de küçümsememek gerekir. Nakli mümkün tarihî eserler nasıl müzelerde toplanarak muhafaza altında tutulmaktalar ise, nakli imkânsız önemli mimari eserler de bulundukları yerlerde muhafaza edilmelidir. Çünkü bunlar da Türk medeniyetinin birer nişanesidir.

Mazul Kemer, Istanbul.

ANADOLU'DA SU MEDENİYETİ

Suyun engelsiz ulaşmasını sağlayan tarihî yapılar

SU KANALLARI VE KEMERLERİ

Kanallar ve kemerler; iki yüksek arazi arasında alçak seviyedeki vadi, akarsu gibi engellerden suyu aşırarak amacıyla eş yükseltideki iki nokta arasında bağlayan payeler ve kemerler üzerinde yükseltilmiş köprü olup, üzerindeki kanallardan akıtılan suyun serbest biçimde akışını sağlamak için çok hassas bir yükseklik ve eğim hesaplaması gerektiren mimarlık ve mühendislik eserlerindendir.

İki yüksek arazi arasında alçak seviyedeki vadi, akarsu gibi engellerden suyu aşırarak amacıyla eş yükseltideki iki nokta arasında bağlayan, payeler ve kemerler üzerinde yükseltilmiş köprü olup üzerindeki kanallardan akıtılan suyun serbest biçimde akışını sağlamak için çok hassas bir yükseklik ve eğim hesaplaması gerektiren mimarlık ve mühendislik eserlerindendir.

Arazinin durumuna göre bazen kilden yapılmış künklerle toprağın altından, bazen de kayalık arazilerden kayaların üzerine oyulan kanallar vasıtasıyla taşınan su arazi taşı, kesme taş ve tuğla inşaat malzemesinden ve Horasan harcı kullanılarak inşa edilen kemerli su yollarıyla istenilen yere ulaştırılıyordu.

Bu mimari tipin tarihte bilinen ilk örneği Asurlular'ın M.Ö. 494-490 yılları arasında Kuzey Irak'ta Nineva Jervan'da inşa ettikleri su kemeridir. Helenistik ve Roma dönemlerinde bu mimari tipin en gösterişli örnekleri verilmiştir.

Ali Kılıc

Niğde Su Kemerleri Tyana (Kemerhisar) Antik Kenti.

Antik Tyana Örenleri, Bor ilçesi, Kemerhisar Kasabası'ndadır. Ören yeri, Kemerhisar Kasabasının büyük bir bölümünün altında kalmıştır. Kasabanın muhtelif yerlerinde çeşitli durumlarda bulunan önemli heykeltıraşlık eserler ve ören yerinde yapılan bilimsel kazılar neticesinde çıkan eserler ve mimari parçalar Niğde Müzesi'nde sergilenmektedir.

Bahçeli Kasabası'nda bulunan ve Roma havuzu adıyla adlandırılan antik havuza hayat veren kaynak suyunun Roma devrinde yapılan kemerlerle taşınmasına yönelik oluşturulan kemerlerden dolayı kasaba Kemerhisar adını almıştır.

Antik Tyana kentinde 2000 yılından beri bir İtalyan ekip tarafından bilimsel kazılar sürdürülmektedir.

Caner Cangül

Eğri Kemer, İstanbul.

İstanbul'da Geç Roma-Erken Hristiyanlık dönemlerinde yaptırılan en önemli su kemeri olan Bozdoğan Kemer'i'nin aslı İmparator Hadrianus devrine ait bir su yolunun önemli bir parçası olduğu ve Büyük Konstantinos zamanında onarılarak Trakya'dan getirilen bir su şebekesine bağlandığı kabul edilir. Bu kemer Osmanlı devrinde çeşitli onarımlardan sonra Halkalı su yollarının bir parçası olarak kullanılmıştır. Aynı döneme ait bir başka su kemeri Mahmutbey-Atışalanı arasında Uzuncaova deresi üzerindeki Mâzul (Mazlum) Kemer'dir. IV. Yüzyıla tarihlenen bu kemer belki de Valens zamanında inşa edilmiştir. V. Konstantinos devrinde tamir edilmiş olup Fatih Sultan Mehmet zamanında yapılan tadilatlardan sonra Türk devrinde de kullanılmıştır. Kalker taşı bloklarından iki sıra kemerli olarak inşa edilen Mâzul Kemer 110 metre boyundadır.

Anadolu'da Roma dönemine ait çok sayıda su kemeri örneği bulunur. Başlıca örnekler içinde Aspendos'a Köprüçay üzerinden kuzeydeki dağlardan su getiren kemerler II. Yüzyıla tarihlenir. 30 metreden fazla yüksekliği olan çift katlı kemerlerden oluşan bu su yolu parçalar hâlinde günümüze ulaşmıştır. Side'ye Manavgat çayından su getiren 30 km. uzunluğundaki yolun değişik kısımlarında blok taşlarla inşa edilmiş, M.S. II. yüzyıla ait kemerler kullanılmıştır. Antakya'da Harbiye'den su getiren Trajan Su Kemer'i'nin kalıntıları hâlen görülebilir. Kayseri'ye Gürpınar suyunu getiren 13 gözlü kemer 172 metre boyundadır. Nikomedia'ya (İzmit) su

📷 Efkân Sinan

Mağlova Su Kemerî, İstanbul.

taşıyan Üçtepeler Su Kemerî Ağa deresi üzerinde ve 100 metre uzunluğundadır. Bergama'ya Madra dağından su getiren sistemin önemli bir parçası olan tek göz sırasından oluşan su kemerinin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Bizanslılar Roma dönemi su kemerlerini kullandıkları gibi yenilerini de yapmışlardır. Ephesos'ta Ayasluk'a doğru yönünden su getiren kemerler kısmen sağlam durumdadır. Mylasa'nın (Milas) doğu kısmındaki su kemerî iki katlıdır. İznik'te Iustinianos devrine ait olması gereken su kemerine ait kalıntılar Lefke Kapısı yakınında görülmektedir. Trabzon'da İmaret deresinin üzerinde 30 metre boyundaki su kemerî Iustinianos devrine tarihlenir. Sumela Manastırı'na su getiren çok gözlü kemer bir yamaca yaslanmış durumdadır.

Osmanlı döneminde imparatorluğun değişik yerlerinde su kemerlerinin inşa edildiği görülür. İstanbul'da sayıları kırk civarında olan önemli örnekler bilinmektedir. Şehrin en önemli su şebekesi olan Kırkçeşme su tesisi üzerinde otuz beş adet kemer mevcut olup bunlardan altısı iki veya üç katlı anıtsal örneklerdir. I. Theodosios devrine tarihlenen bu su hattı VII. Yüzyıl başlarından itibaren batıdan gelen saldırılar sırasında tahrip edilmiştir. Bu tesis 1554-1563 yılları arasında Mimar Sinan tarafından neredeyse yeniden yaptırılmıştır. Tesisin en muhteşem yapıları Moğlova Kemerî ile 711 metre boyunda, 25 metre yüksekliğinde iki katlı bir yapı olan Uzunkeşme'dir. Aslı Roma dönemine ait olan, fakat Türk döneminde yenilenen kemerlerden biri olarak kabul edilen Kovukkemer (Kırkkemer) üç kat hâlinde inşa edilmiştir. Cebeciköy deresi üzerindeki Güzelcekemer altta sekiz, üst katında on bir göze sahip, dokuz payenin taşıdığı 155 metre boyunda bir yapıdır. Tesisin doğu kolu üzerindeki Paşa Kemerî 1563-64'de Sinan tarafından yapılmıştır. Cebeciköy deresinin tali kollarından biri üzerine kurulan Karakemer, Develioğlu Kemerî, Valide Kemerî ve Alacahamam Kemerî tek katlı diğer önemli kemerlerdendir.

Yapımı I. Mahmut döneminde gerçekleştirilen Taksim su sistemi üzerindeki kemerlerden en önemlisi yirmi bir gözlü, 400 metre uzunluğundaki I. Mahmut Kemerî'dir. Sadece üstünde kurulmuş olduğu derenin üzerindeki kısmı iki kemer sırası hâlinde yapılmıştır. Buna göre daha mütevazı boyutlardaki Bahçeköy Kemerî 150 metre uzunluğundadır. Her iki kemerin inşa tarihi 1731-32'dir.

Halkalı sularına ait Şirinkemer adıyla da bilinen Ali Paşa Kemerî, Atışalanı-Metris Çiftliği yakınında Ayvalı deresinin kolu üzerinde kurulmuş çift sıra kemerli bir yapıdır. Yuvasından düştükten sonra kaybolan "maşallah" yazılı taş blok üzerinde 1790-91 tarihi tespit edilmiştir. Aynı bölgede Sinan'ın eseri olan Avasköy Kemerî on bir gözlü, tek katlı olup kalker bloklarından inşa edilmiştir. Halkalı sularının Süleymaniye yolu üstündeki tek gözlü Kumrulu Kemer üç gözlü Karakemer ve Beyazıt su yolu kesişiminde Turunçlu suyunu şehre taşıyan Paşa Kemerî sıradan su kemerleridir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Haseki Hürrem Sultan adına Edirne'nin kuzeydoğusundaki Taşmüsellim, Hıdırağa köyleri ve Kurtalçağı deresi gibi kaynaklardan şehre su getirilmiştir. Tezkirelerde belirtilmemekle birlikte bu tesislerin Selimiye Camii ve Külliyesi'nin inşası sırasında Mimar Sinan tarafından 1570-71 yılı civarında inşa edildiği kabul edilir. Kesme taştan yapılmış, tek sıra hâlinde sivri kemerlerden oluşan bu su yapıları Hançerli Kemer, Ortakçı Kemer, Arap Kemer, Çiftekemer, Kurt Kemer, Yedigöz Kemer, Hıdırağa Kemer, Üçgöz Kemer, Oğlanlı Kemer, Hasanağa Kemeridir. Zamanla harap olan kemerler 1890'da Edirne Valisi İzzet Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.

Kadifekale'deki eski İzmir'e su getiren Bizans dönemine ait su kemeri Şirinyer'de Kemer çayının üzerine inşa edilmiştir. Üç kat kemerli bu tesis Osmanlı devrinde defalarca onarılarak XVII. Yüzyılın ortalarına kadar kullanılmış, aynı yüzyılın ikinci yarısı içlerinde Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa tarafından Vezirsuyu diye anılan suyu şehre getiren su yolu ile Vezirkemerli inşa edilince eski su yolları iptal edilmiştir. 160 metre uzunluğundaki Vezirkemerli beden kısmı kaba taştan, sivri kemerleri tuğladan yapılmış, kemer aralarında tuğladan hafifletme kemerleri kullanılmıştır.

Anadolu'daki örnekler içinde Safranbolu'ya su getiren ve İncekaya köprüsü yakınında bulunan su kemeri Sadrazam Safranbolulu İzzet Mehmet Paşa tarafından 1794-1798 yılları arasında yaptırılmış, 116metre uzunluğunda ve 60 metre yüksekliğindeki kemer moloz taş ve harçla inşa edilmiştir; biri büyük, beşi küçük kemerden meydana gelmektedir. Pınarbaşı su kaynağından Kırkgöz suyunu Kahramanmaraş'a taşıyan Akdere Su Kemeri 4.10 metre genişliği, 1.10 metre kemer açıklığı olan tek bir sivri kemerle vadiyi aşar. Moloz taş üzerine kesme taş kaplamalı kemer günümüzde harap durumdadır. Harun Reşit'in eşi Zübeyde Hanım tarafından Taif yönünden Arafat'a taşınan suyu kemerler aracılığıyla Mihrimah Sultan Mekke'ye taşıtmıştır. Mimar Sinan'a mal edilen, Arafat-Müzdelifa arasındaki bu kemerler yıkılmıştır.

Balkanlar'da Türk döneminde yaptırılan anıtsal su kemerleri içinde Yunanistan-Kavala'da Kanuni Sultan Süleyman zamanında inşa edilen çift katlı su kemerlerinde kalın payeler arasına atılan alt kat kemerleri üst kata göre daha geniş tutulmuş, üst kat kemerleri arasına altı üstlü hafifletme gözleri yapılmıştır. Üsküp'ün kuzeybatı kısmındaki Mustafa Paşa Su Kemeri Banya dağından elli beş kemerle su getiren 3800 metrelik bir yapıdır. Bu kemer XIX. Yüzyılın başında Hamza Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. Kesme taş ve moloz taştan yapılmış, kemerlerinde tuğla kullanılmıştır.¹⁴²

Suyu kaynaktan, havuzdan veya bentten alarak şehirlere getiren, kayalara oyulmak, taşlardan örülmek veya toprak yahut taş künkler döşenmek suretiyle yapılmış kanallar bakımından Anadolu, su mimarisinin en dikkate değer örneklerine sahiptir.

Ma'zulkemer, derenin mansabından görünüşü, İstanbul.

M.Ö. XV. – XIII. yüzyıllarda en parlak devirlerini yaşayan Hattuşas, Zincirli, Alaca gibi Hitit şehir ve kalelerinde, dört köşe taşlardan inşa edilerek üstleri taş plaklarla kapatılmış veya toprak künklerden yapılmış su kanallarının mevcudiyeti ortaya çıkartılmıştır.

M.Ö. IX. – VIII. yüzyıllarda Urartu Kralı Menuas'ın yaptırdığı sulama tesisatı ve bu arada meşhur Şamram Kanalı hakkında Urartu Kılavuzu'nda "Menuas'ın kuzey istikametinde yaptığı seferler Leninkan'a kadar dayanır. Nispeten bu geniş saha dâhilinde Urartu Beyi Menuas epey tesisat yapmıştır. Arazinin sulanmasını temin için kanallar kazdırmıştır. Bu kanallardan en önemlisi Şamramsu kanalıdır. Bu kanalın kaynağı olan kaynaklarda saniyede akıttığı su miktarı 1500 litredir. Bundan başka Van'daki Tanrı Haldi Tapınağını imar ve tezyin etmiştir. Menuas'ın yaptırdığı kanal tesisatı vasıtasıyla zaten mümbit olan Van ovaları bir kat daha mahsuldar bir hâle gelmiştir. Bu kanalların bugün hâlâ sapasağlam durması o zamanki Urartu sanatkarlarının liyakatlerinin ne kadar yüksek olduğunu gösterir. Bu kanalların idaresi ve muhafazası, yapılması kadar mühimdi. Menuas zamanında kanallar her zaman temizlenirdi. Hatta bu kanalların içi o kadar temizdi ki, yağmursuz mevsimlerde sular çok berrak olarak akar ve bazen da icabında içme suyu olarak da kullanılırdı. Yağmursuz mevsimlerde suyun kanallar vasıtasıyla araziye taksimi çok önemliydi." şeklinde bilgiler buluyoruz.

Bozdoğan Kemer'i ya da bütün dünyada bilinen ve kabul gören orijinal adı ile Valens Akuadükü Romalılar tarafından İstanbul'da yaptırıldı. Farklı dönemlerde Osmanlı Sultanları tarafından restore ettirilen akuadük, şehrin önemli tarihi eserlerinden birisidir.

Amasya'da muhtemelen M.S. I. yüzyılda Pontuslular zamanında yapılmış, şehre su getiren, kayalara oyma kanal, "Ferhat'ın su yolu" diye meşhur olup bu tip su kanallarının en önemlilerindendir.

Eski Efes'te şehir agorasının güney tarafında ve odeonun karşısında yer alan abidevi çeşmeye 6 km. doğuda Marnas (bugünkü adıyla Dervent) çayından su getiren iki katlı akedük, Türkiye'nin en eski ve iyi muhafaza edilmiş su kemeridir. Efes'in doğusunda 5 kilometrelik dar bir vadiyi, Aydın şosesi boyunca kat eden bu su yolu M.S. IV. ile VI. yüzyıllar arasında Caius Sextilius Pollio tarafından inşa ettirilmiş, fakat beş altı yıl önce vuku bulan bir sel felaketi yüzünden kısmen yıkılmıştır.

Aspendos'ta M.S. II. yüzyılda yapılmış su kemerleri de, Türkiye'de Roma devri su kemerlerinin en güzel ve nispeten iyi muhafaza edilebilmiş örneklerindendir.¹⁴³

Su Kulesi: Suyu, geldiği seviyeye veya tulumba ile daha yükseğe çıkarmak için yapılan, kule gibi su hazineleridir. Metin bir kaide kısmı üzerine inşa olunan bu su hazinelerine sular ya tulumba veya suyun diğer aynı seviyedeki bir noktadan geldiğine göre kendi tazyikiyle çıkarak onu doldurur ve oradan borular vasıtasıyla ve suyun dengelenme kanunugereğince diğer yüksek noktalara isalesi ve dağıtımı mümkün olabilir.

Su Terazisi: Yüksek bir noktadan boru veya künk içinde gelen suların daha alçak yerlerden yine borular veya künkler içinde geçerek uzakta ve aynı irtifadaki noktalara gidebilmesini temin için fasılalarla yapılan kâgir ayak şeklinde kulelerdir. Künklerle gelen su, bu kulenin yukarısına çıkarak orada tekne şeklinde küçük bir hazneye dolar ve oradan tekrar başka künklerle daha uzaktaki bir teraziye gider. Bu suretle terazi üstündeki haznede toplanan suların basıncıyla yükselme gücü arttırıldığı gibi tepedeki hazneyle irtibatlı çeşitli künklerle de muhtelif yerlere aynı tazyikle su dağıtım ve taksimi mümkün olur. İstanbul'un her mahallesinde bentlerden gelen suları dağıtmaya mahsus böyle birçok eski su terazilerine tesadüf edilmektedir.¹⁴⁴

Su kemerleri, Niğde.
Mustafa Eryaman

Su Yolu ve Kanallar

“Ark” veya “Ank”

Eski ve yeni Türk hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Türkler, köyün içinde veya yakınında akan sulara da ark demişlerdi. Kazma ile açıp su getirdikleri hendek için de ark sözünü kullanmışlardı. Ark, hayatın bir kan damarı idi. Ziraatçı köylüler için de, hayvancılar için de durum böyle idi. Irmaklar ile çaylar da Türkler tarafından ark adı ile anılmıştı. Türkler çayların yarıp geçtiği arazilere ise arıklık yer derlerdi. Çayın veya arığın “kıyısı” da ark kıldığı diye adlandırılırdı. Arığın veya çayın taşmaması için arığın kıyılarına özen gösterilmesi gerekli idi. Bu iş de ayrı bir kültür gelişmesidir. Bu sebeple eski Türkler arığın kıyılarının düzeltilmesi ve yükseltilmesi için de “ol ark kırlattı”, yani “o, arığın kıyılarını düzeltti” diyorlardı.¹⁴⁵

📷 Eşkan Sinan

Eflatunpınar Hitit Anıtı, Beyşehir.

Su Hendeği ve Sulama Kanalları

Barthold, Fergana'daki sulama kanalları hakkında özel bir araştırma yapmıştı. Eski sulama kanallarının izleri yalnızca Fergana gibi büyük tarım bölgelerinde değil, Altayların ıssız ovalarında bile görülüyordu. Göktürk ve Hun mezarlarının bulunduğu bölgelerde görülen bu Altay kanalları, kayaların yarılması ile yapılmıştı. Ruslar bile yeni sulama tesislerinde bu yarmalardan yararlanmışlardır.

Radlofa göre Türklerin arık sözü ayırmak, ayrılmak kökünden gelen ayırık ile ilgili idi. Sonradan değişme yolu ile bu söz arık haline gelmişti. Kanal veya su hendeği manasına gelen diğer eski bir Türk sözü de kadhay idi. Bugünkü Türkçemizdeki “kaymak” ile ilgili bir söz olması muhtemeldir. Belki de kadhmak sözü “bağlamak veya bükmek anlayışı ile ilgili idi. XI. Yüzyıl Türkleri “Kanal veya su hendeği kazdırdı” demek için kadhag kazturdu diyorlardı. Anadolu’da ve Kırgız Türklerinde de kanal veya su hendeğinin kollarına kulak adı verilir. Tabii olarak kanalların büyükleri ve küçükleri vardı. Osmanlı çağında büyük su kanallarına azmak adı veriliyordu. Bu kanallar içinde leventler kayıklarını bile saklayabiliyordu.¹⁴⁶

Bölümlü beldesi, Kalanas değirmeni, Of/Trabzon.

Bir tarihî işletme SU DEĞİRMENLERİ

Değirmenler insanlık tarihi kadar eskidir. Büyük ihtimalle insanların sahip oldukları ilk teknolojilerden biridir. Değirmenin tarih içerisinde çok sayıda türü kullanılmıştır. Arkeolojik çalışmalarda edinilen bilgilere göre ilk kullanılan çeşidi muhtemelen el değirmenleridir.

Bir akarsuyun yakınında tesis edilen ve su gücüyle çalışan değirmenlerdir. Bunlara Âsiyâb da denir. Âs, Farsça bir isim olup değirmen manasındadır. Farsça lügatte; Tahılın un hâline getirildiği yuvarlak ve geniş iki taş diye tarif edilir. Eğer bu taşlar su kuvvetiyle hareket ediyorsa, su değirmeni anlamında Âsiyâ, Âsiyâb denir. Âsiyâ, bir ev aletidir ki zahire onunla un haline getirilir. Şekil itibarıyla yuvarlak ve geniş üst üste duran iki taştan ibarettir. Üstteki taşı su gücüyle hareket ediyorsa ona Âsiyâb denilir. El ile döndürülüyorsa el değirmeni anlamında Destâs; eşek veya başka bir hayvan vasıtasıyla döndürülüyorsa eşek değirmeni anlamında Harâs; rüzgâr kuvvetiyle dönüyor ise Âsiyâ-yıbâdî olarak adlandırılır.

Kaynakların verdiği bilgilere göre değirmenler hemen hemen insanlık tarihi kadar eskidir. Büyük ihtimalle insanların sahip oldukları ilk teknolojilerden biridir. Değirmenin tarih içerisinde çok sayıda türü kullanılmıştır. Arkeolojik çalışmalarda edinilen bilgilere göre ilk kullanılan çeşidi muhtemelen el değirmenleridir. Ayak değirmenleri, su değirmenleri, köle ve hayvanların çevirdikleri değirmenler diğer bazı örneklerdir. Zaman içerisinde çeşitleri artmış, teknolojik olarak daha gelişmiş şekilleri kullanılmıştır.¹⁴⁷

Bölümlü beldesi, Beylerbeyi mh. değirmeni Of/Trabzon.

İnsanların yeryüzünde toplayıcılıktan kendileri ekip biçme toplumuna geçtikleri günden beri, ürettikleri ürünleri yemek için un hâline getirdikleri görülür. Özellikle insanoğlunun her türlü iklimde ve coğrafyada yetiştirdiği buğday insanların en çok kullandıkları temel gıda maddesidir. İnsanlar buğdayı dünyanın değişik bölgelerinde farklı biçimlerde un hâline getirmiştir. Basit ve ilkel değirmenler insan ve hayvan gücünün yanında su gücünün de kullanılmaya başlamasıyla teknolojik bir devrim geçirmiştir. Orta Asya'daki Türklerde de değirmen sözcüğü mevcuttur. Dolayısıyla değirmen Türkler tarafından İslam öncesi dönemde Orta Asya'da da kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde teknik olarak Türkler Çin'den, İslam dünyasından veya Roma İmparatorluğundan etkilenmiş olabileceği gibi Türkler de onlara birikimlerini aktarmış olabilir. Çünkü farklı coğrafyalarda insanlar ihtiyaçlarını çözüm noktasında hemen hemen aynı sonuçlara ulaşacak derecede problemlerini benzer şekillerde çözmüşlerdir.

Değirmen, insanların temel ihtiyaçlarını yiyecek hâline getirmede önemli bir araçtır. Üretim tüketim arasındaki dengeye orantılı olarak bölgede değirmenler inşa edilmektedir. Değirmenler coğrafyanın özelliklerine göre de teknik olarak inşa edilmektedir. Su, rüzgâr ve hayvan gücü ile işleyenler yapılmaktadır. Değirmenler buğday, çeltik, mısır un hâline getirirken zeytin ve susam gibi ürünleri de yağ hâline getirmede kullanılmıştır. Dolayısıyla değirmen insan hayatında önemli araçlardan biridir.

İslam öncesi Türk devletlerinde, Türk Hakanı'nın halkına karşı sorumluluklarının başında açları doyurmak çıplakları giydirmek gelmektedir. Her ne kadar göçebe bir toplum için karbonhidratlı yiyecekler, yani temel gıda maddelerinden biri olan buğday, hayatın devamı açısından hayvansal ürünlerin yanında çok büyük anlam ifade etmemekteyse de, tarih boyunca daima toplumların en çok üretilen tüketildiği zirai ürünlerin başında gelmiştir.

Haracoğlu değirmeni, İhsangazi/Kastamonu.

Buğday, dünyanın hemen hemen her bölgesinde ve her iklimde rahatlıkla yetiştirilebilen ender zirai ürünlerdendir. Bu ürün insanlar tarafından yiyecek olarak farklı şekillerde tüketilmektedir. Fakat en çok kullanım şekli ezilerek un hâline getirilmiş buğdayın su ile yoğrulmasıyla oluşan hamurun ateşte pişirilmesi sonucu elde edilen ekmek ve benzeri yiyeceklerdir. Buğdayın ekmek, peksimet, pasta vs. hâline gelmesi için mutlaka ezilerek un hâline getirilmesi gereklidir. İlkçağdan itibaren insanoğlu buğdayı ezmek için farklı yöntemler kullanmıştır. Elleri aldıkları küçük düz kayalarla içi oyuk daha büyük kayaların arasında buğdayı sıkıştırmak suretiyle ezip un hâline getirmişlerdir. Bu işlemde buğdayın hâline dönüştürmede kullanılan taşlara öğütme ve eyer taşları denilmektedir. Diğer öğütme taşları ise; dibek, dairesel dönen el ve değirmen taşlarıdır. Bu ezme işleminin yapıldığı alet ve makinelere, genel olarak en ilkelinden en modernine kadar hepsine değirmen denilmektedir. Modern manada değirmenler, her türlü taneli zirai ürünün ezilmesi, ufaltılması veya öğütülmesi işleminde kullanılan işletmelerdir.

Tarıma dayalı ekonomilerde değirmenin önemi büyüktür. Yukarıda da bahsedildiği gibi tarım ürünleri, değirmen ve insan arasında doğrusal bir bağlantı vardır. İnsanlık tarihinde değirmenlerin ilk defa yel değirmeni olarak Çinliler tarafından icat edildiğine inanılmaktadır. Ortaçağda teknolojik olarak suyun gücünü değirmen taşlarını çevirmede kullanılması, değirmencilik teknolojisi açısından önemli bir aşamadır. Su değirmeninin bulunuşunu, diğer bir ifade ile suyun gücünün değirmenlerde kullanılmaya başlamasını “teknik bir devrim” olarak yorumlayan tarihçiler devardır.

Roma İmparatorluğu döneminde su gücünden yararlanılmak suretiyle değirmenin kullanıldığı bilinmektedir. M.Ö. 90-20 yılları arasında yaşayan Romalı yazar Vitruvius’un mimarlıkla ilgili meydana getirdiği eserde, su gücünden yararlanılmak suretiyle inşa edilen değirmenlerin nasıl

yapıldığı ve neşekilde işlediğiyle ilgili bilgiler mevcuttur. Fakat kurulan bu ilk değirmenin Roma İmparatorluğu'nun hangi bölgesinde kurulduğuna dair bilgi yoktur.

Ortaçağ İslam dünyasında su değirmenleri Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya, Afrika'dan Maveraünnehir'e kadar geniş bir coğrafi yelpazede zirai üretime paralel olarak işlemekte idi. İslam dünyasındaki mekanik aletler hakkında çizimler yapmış olan Cezeri, eserinde değirmen çarklarını ve bu çarkların işleyişleri hakkında bilgi vermiştir. İslam dünyasında sabit su değirmenlerinin dışında başta Fırat ve Dicle ırmakları üzerinde işleyen gemi değirmenler, Basra kıyısında med ve cezirden yararlanarak çalışan değirmenler, el değirmenleri veysel değirmenleri de mevcuttur. Türklerin Anadolu'daki değirmen yapımı ve kullanımında elde etmiş oldukları teknik birikimleri, Orta Asya'dan mı getirmişlerdir, İslam dünyasından mı öğrenmişlerdir, yoksa Anadolu'yu fethettikten sonra Romalılarından mı almışlardır veya kendi birikimleri midir? Bu konuda yeterli bilgi mevcut değildir. Ögel'in ifadesi ile "Kültür tarihinde hiçbir alet, insanlıktan ayrı olarak bir değer ifade etmez. Aletlerin hepsi insanlığa hizmet için icat edilmiştir. "Dolayısıyla farklı yerlerde aynı şekilde birbirine çok benzeyen icatlar yapılmış olabilir. Bilinen Eski Türkçede değirmen kelimesinin olduğu ve kullanıldığıdır.

Dede Korkut hikâyelerinde değirmen taşı geçmektedir. Yine Çinli seyyahlardan naklen alınan bilgilerden Uygurların başkenti Bes-Balığ çevresinde suların düzenlenerek tarlaların ve bahçelerin sulandığını, ayrıca değirmenlerin de işletilmesinde kullanıldığı yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un eseri olan Divan-ı Lügati't-Türk'te değirmen ile ilgili olarak sözler ve atasözleri geçmektedir. Atasözü olarak "değirmende doğan sıçan gök gürlediğinde korkmaz" ve diğer bir atasözünde de "tenğsizde tegirmen turgur sayarağısdayar barır" şekillerinde kullanılmaktadır. Değirmen taşının dişlenmesi ile ilgili olarak "tisedi ve tiseldi" kelimeleri kullanılmıştır. Değirmen oluğu olarak "teğirman kogusu" tabiri kullanılmaktadır. Kısacası Orta Asya'da su değirmenleri ve el değirmenleri Türkler tarafından bilinmekte ve halk arasında atasözleri dâhil olmak üzere değirmen kelimesi kullanılmaktadır.

Değirmenin her zaman, her yerde bulunması ve inşa edilmesi mümkün değildir. Değirmenler, suyu veya rüzgârı olan inşaata müsait arazilerde bina edilebilir. Bundan dolayı değirmenler Anadolu'nun coğrafi şekillerinin yapısına uygun olarak inşa edilmişlerdir. Irmak, nehir veya derelerin akan sularının yeterli olduğu ve çarkı çevirecek yeterli eğimin de olduğu yerler değirmen inşası için tercih edilmektedir. Rüzgâr veya suyun akış hızı ile çarklar çevrilerek değirmen taşları döndürülüp zahireler ufaltılmış, un hâline getirilmiştir.

Su her bölgede değirmen inşa etmek için yeterli değildir. Suyun kaynağının yeterli olmadığı veya yılın belirli zamanlarında özellikle kış-ilkbahar dönemlerinde yağmur-kar suyu ile oluşan derecikler üzerinde, akan su ile işleyen "sel" değirmeni adı verilen, yılın 12 ayında işlemeyip

sadece yılın belirli aylarında çalıştırılan değirmenler de kurulmaktadır. Suyun çarklara düşürülmesi için yeterli eğim her yerde bulunmamaktadır. Bu durumlarda özellikle düz veya düze yakın arazilerde akan nehir/ırmakların kenarlarına inşa edilen değirmenlerin çarkları ise nehrin akışı ile dönen büyük dolaplar (çarklar) vasıtasıyla işlemekte idi. Bu dolaplar aynı zamanda ekilebilir arazilerin sulanması için kanallara su aktarılmasında da kullanılmaktadır. Su kaynağının, yağmur ve kar suyunun da yeterli olmadığı yerlerde eğer rüzgâr gücü yeterli ise rüzgâr alan tepeler üzerine yel değirmenleri inşa edilmektedir. Değirmenlerin çarklarını döndüren büyük pervaneler diğer bir ifade ile yelkenler rüzgârın yönüne göre ayarlanabilecek şekilde monte edilmektedir. Su ve rüzgârın yetersiz olduğu dönemlerde veya kurak geçen yıllarda değirmen taşlarını döndürmek üzere atlar kullanılmaktadır. At veya katır kullanılmak suretiyle değirmen taşlarının döndürülme işlemi ilk bakışta çok basit gibi görünse de aslında zor ve zor olduğu kadar da matematik ve mühendislik bilgisi gerektirmektedir. İşçilik çok fazla olmaktadır.

Su değirmenleri nehir yataklarına yapılmakta ve arazinin kot farkından yararlanmak suretiyle kanallara alınan sular belirli bir yüksekliğe ulaştıktan sonra hızla değirmenlerin çarklarına düşürülmektedir. Dönen çarklarda değirmen taşlarını döndürmektedir. Değirmen taşlarından altta olana taban taşı denir ve sabit olup hareketsizdir. Çarklar vasıtasıyla hareket eden ve dönen taş üsteki taştır. Bu taşın ortasındaki delikten giren zahire ezilip ufalanır ve kullanılabilir hâle gelmektedir. Tahılların tamamı öğütüldüğü için tahıldan herhangi bir kayıp olmamaktadır. Yani değirmen taşlarının belirli yerlerine açılan yivler vasıtası ile dışarıya itilen un, tanelerin kabukları da ayrılmaksızın her şeyi ile öğütülmüş hâldedir.

Halkın temel ihtiyaçlarından olan unu elde etmek için inşa edilen değirmenler göçer ve üretildikleri köylerin sosyal ve ekonomik hayatına etkisinin olduğunu göstermektedir. Suyun tutulmaya başlandığı yerlerde kayalar oyulmak veya suyun önüne set çekilmek suretiyle sular açılan kanallara yönlendirilmektedir. Buradan kanala alınan su çok az bir kot farkı ile arazinin yapısına göre kilometrelerce götürüldükten sonra değirmen taşlarının dönmesi için yeterli yükseklik elde edilir. Daha sonra oluklar vasıtasıyla çarkların üzerine basınç yaratacak şekilde düşürülmektedir. Bu yükseklik genelde 10 ila 15 metre arasında değişmektedir. Hızla düşen su

Çataldere köyü değirmeni, Of/Trabzon.

Bölümlü beldesi, Kukuloğlu değirmeni, Of/Trabzon.

önce değirmenin çarkını, ardından çarka bağlı değirmen taşını döndürdükten sonra değirmenin dışında yapılmış olan yuvarlak ve üzeri örtülü havuzlarda hızı kesilerek etrafa zarar vermeden, eğer dere yatağına salınacak ise düzenli bir şekilde bırakılır, eğer sulama veya değirmende kullanılacak ise tekrar kanallara alınır.

Çarklara gelen suyun az veya çokluğuna göre değirmenlerde dönen taş yani Osmanlı tahrirlerinde bab denilen değirmen taşı sayısı değişmektedir. Dolayısıyla değirmende bulunan bab sayısına göre de un hâline getirilen zahire miktarı da artmaktadır. Bütün bu değirmenler Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada yetişen zahireyi halkın kullanımına sunmak, un hâline getirmek için çalışmaktaydı. Değirmenler kullandıkları enerji türüne göre adlandırılmaktadır. Buna göre dört çeşit değirmen vardır.¹⁴⁸

Su Çarkları

Ünlü coğrafyacı Amasyalı Strabon (Geographika=Coğrafya) adlı eserinde, Anadolu tarihinde bilinen ilk su değirmenlerinin Tokat-Niksar yakınlarındaki Yeşilırmak ırmağı üzerinde, M.Ö. II. yüzyılda inşa edildiğini yazmaktadır. Belgeye dayalı olarak varlığı bilinen en eski su değirmeni budur.

Temelde “yatay milli” ve “düşey milli” olmak üzere iki tür su çarkı mevcuttur. Bunlardan hangisinin daha eski olduğu bilinmemektedir. Sadece Vitruvius'un kitabında etraflı olarak yatay milli ve alttan çevirmeli olduğu bilinmektedir. Bilim tarihçileri ilkin yatay milli çarkların icat edildiğini daha sonra verimi yüksek düşey milli çarkların geliştirildiğini varsayarlar.¹⁴⁹

Su Oluğu

Su değirmenleri, suyu mevsimsel olarak yeterli olan derelerin kenarına yapılmıştır. Ancak değirmeni çalıştıracak olan suyun belirli bir akış hızına ulaşarak basınç kazanması için su kotunun değirmen çarkından olabildiğince yüksekte olması istenir. Ayrıca değirmenin imkânlar ölçüsünde yola yakın bir yerde kurulmasına çalışılır.

Çataldere köyü, İznaha değirmeni, Of/Trabzon.

Suyu değirmene götüren taştan yapılmış üstü açık düz yola “kanal” ya da “ark” denir. Kanalin dere tarafında toprak su yolu, değirmen tarafında oban bulunur. Suyun cılız veya kuvvetli oluşuna bağlı olarak obanlar sac borudan veya taştan yapılır. Obanlar, değirmenlerin en önemli öğelerinden biridir.

Suyun başında, suyun değirmene veya boşa akmasını sağlayan bir kapak savak vardır. Su değirmene yönlendirildiğinde önce kanaldan geçer, sonra obana ulaşır ve buradan hızla aşağı iner. Oban ağız çapının değirmenden değirmene farklılık göstermekle birlikte 30-40 cm olduğu söylenebilir. Obanların çarka yakın olan alt uçları dar yapılarak suya hız kazandırılır. Suyun dışarı çıktığı deliğe poyra (göbek) denir. Poyradan fışkıran su kanatlara vurur ve çarkı döndürür. Çark ve ona bağlı olan üst değirmen taşı öğütme sırasında saniyede 1-2 devir yapar.

Poyrada suyun geliş gücüne göre çapı 10-15 cm arasında daraltıp genişleten basit bir mekanizma vardır. Değirmenci, suyun debisindeki değişime bağlı olarak zaman zaman delik çapını küçültür veya büyültür.

Küçük derelerin yanında kurulan değirmenlerde taş bir tane olur. Bu değirmenler suyun yetersiz olduğu yaz aylarında çalışmaz. Suyun bol olduğu yerlerde değirmen aynı anda iki taşı birden döndürecek şekilde yapılır. Bunlara “iki oluklu” veya “iki taşlı” değirmen denir.¹⁵⁰

Değirmen Taşları

Değirmen taşları silindirik olup biri altta öteki üstte olmak üzere iki tanedir ve ikisi de aynı büyüklüktedir. Alttaki sabit taş tahılın öğütülmesinde zemin görevi üstlenir. Alttaki taşın üst orta kısmı ile üstteki hareketli taşın alt orta kısmı, kenarlarına göre biraz daha incedir. İki taşın orta kısımları yaklaşık 1 santim aralıklı iken öğütme işlemini iyi yapabilmesi için bu mesafe çerçeve 10 santimlik bir bant boyunca sıfıra iner. İki taş kenar uçlarda bu bant boyunca birbirine temas edecek şekilde ayarlanır. Üst taş döndükçe oluktan düşün taneler iki taş arasının 1 santim olduğu yerden girerek, döndükçe kenara doğru yaklaşır ve un haline gelmeye başlar. Unun inceliği taştan taşa değişir. İsteğe bağlı olarak sırayla yarma, tarhana veya un elde edilir.

Su değirmeninde buğday tanelerinin un hâline getirilişi.

Değirmen taşının hazırlanmasına taş kesme denilir. Taş çok sert ve damarsız olmalıdır. Taşa şekil vermek için çekiç ve murç denilen çelik kalemler kullanılır. 120-130 cm çapındaki taşların birbirine temas eden yüzeyleri, tahılın ezilebilmesi için pürüzlü olmak gerekir. Zamanla iki taşın birbirine temas eden yüzlerindeki dişler aşınır. Aynı durum, sepetteki tahıl bitip taşlar tahılsız kaldığında da yaşanır. Aşınan taşlar verimden düşer. Bu durumda yüzeyler çekiç ve dişleyle yeniden pürüzlü hâle getirilir. Bunun için üst taşı değirmenin vinciyle kaldırıp dikmek ve dişedikten sonra ağır ağır yerine yatırmak gerekir.

Değirmenlerin mülkiyeti genellikle kişilere ait olur ve değirmen genellikle değirmencinin adıyla anılır. Köye veya vakfa ait değirmenler az sayıdadır. Değirmenci gelen tahılı geliş sırasına göre öğütür ve öğütme bedeli olarak gelen üründen belli oranda “hak” alır. Değirmende arpa, buğday, mısır, çavdar ve melez denilen arpa-buğday veya arpa-buğday-çavdar karışımı öğütülür. Ortalama olarak bir su değirmeninin bir saatte 100-120 kg buğday ve 500 kg yarma öğüttüğü söylenebilir. Değirmenci hakkı kutsal sayılır. Tahıl sahibi isterse, hakkın karşılığını para olarak da ödeyebilir.

Suyla çalışan değirmenlerin taşları ağır döner ve öğütülen buğday tanelerinden elde edilen unun ekmeği daha lezzetli ve kepeği ayrılmadığı için daha besleyici olur. Halk arasında, elektrikle çalışan değirmenlerde öğütülmüş un yandığı ekmeğin lezzetli olmadığı, yufkasının da iyi yazılmadığı kanısı yaygındır.

Su değirmenleri teknolojik gelişmeye karşı koyamaması sonucu kaderine terk edilmiş, pek çoğu yıkılmış, çoğu da yıkılmaya yüz tutmuştur. Değirmenlerin yalnızca obanları duruyor, makine ve taşları çoktan sökülüştür. Su değirmenlerinin günümüzde hiçbiri çalışmıyor. Elektrikle çalışan şehir değirmenlerinin bu yok oluşu hazırladığı kuşkusuzdur.¹⁵¹

Su Çarkı

Akmakta ya da dökülmekte olan suyun doğrusal hareketini dönme hareketine dönüştürmekte kullanılan mekanik aygıta basitçe su çarkı denebilir. Temel olarak bir tekerleğin çevresine yerleştirilmiş paletlerden oluşur. Hareket etmekte olan suyun paletlere uyguladığı kuvvetin çarkı döndürmesi ve bu dönme hareketinin de çarkın merkezindeki mil aracılığıyla makinelere iletilmesi ilkesine dayalı olarak çalışır. İnsan ya da hayvan gücünün yerini alan ilk mekanik enerji kaynağı olan su çarkı, suyun yükseğe çıkarılması, tahılların öğütülmesi vb. değişik amaçlarla kullanıldı. Günümüzde bu geleneksel uygulamaların yanı sıra, düşük güçlü elektrik üreteçlerinin çalıştırılmasında, pis suların boşaltılmasında ve bazı sulama sistemlerinde kullanılır.

Ortaçağdan başlayarak değirmenlerde, genellikle dişli aktarma düzenekleriyle donatılmış su çarklarından yararlanılmıştır. Başlıca üç tip su değirmeni vardır. Bunlar en basiti ve belki de en eskisi olan düşey çarklı değirmende su doğrudan paletler üzerine düşerdi. Yatay çarklı değirmende doğrudan çarka bağlı bir düşey mil değirmen taşıını hareket ettirirdi. Üçüncü tip su değirmeninde ise, bir yatay mil düşey bir su çarkı tarafından çalıştırılırdı. Yapımı daha fazla bilgi gerektirmekle birlikte bu tip daha yaygın olarak kullanılırdı. Ayrıca düşey su çarkları paletleri suya ilk değdiği noktaya göre üstten, alttan ve ortadan su alan çarklar olarak sınıflandırılabilir. Basit düşey su çarkı için çok az yardımcı donanım gereksinim vardı, ama bu çarktan elde edilen verim suyun akış özelliğine ve çarkın çapına bağlıydı. Gücün yönünün değişmesi söz konusu olmadığından, düşey su çarkları zincirli tahrik sistemleriyle çalışan kovaların yardımıyla suyun yükseğe taşınmasında kullanılırdı.

Yatay su çarkları da fazlaca bir donanım gerektirmiyordu. Düşey milin üzerine değirmen taşı yerleştirilebildiğinden, bu çark tipi özellikle öğütme işlemlerine uygundu. Ama değirmen yalnızca düzenli akış rejimine sahip akarsular üzerinde kurulabiliyordu.

Dişli donanımlı, düşey çarklı su değirmeni daha kullanışlı bir değirmen tipi idi. Bunların alttan su alan türlerinin yapımı çok daha kolaydı, çünkü çarkın dönmesi için çark paletlerinin akmakta olan suya daldırılması yetiyordu. Değirmen yapımcısı, suyun akış hızı ile elde edilecek güç arasındaki uyumunu sağlayacak uygun dişli oranını seçebiliyor ve çark bir köprü kemerine ya da ırmağın ortasında demirlenmiş bir mavnaya yerleştirilebiliyordu. Bu değirmen, insan gücünden başka bir güçle harekete geçirilen ilk dişli uygulaması olarak da kabul edilmektedir. Alttan su alan bir çarkla donatılmış olan bu değirmen, ortadan ya da üstten su alan çarklı değirmenlerin aksine, düşmekte olan suyun ağırlığından yararlanamıyordu. Ortadan ya da üstten su alan çarklı ve dişli donanımlı değirmenlerde daha fazla yardımcı donanım gerektirirdi. Ama her türlü su gücünün kullanılmasına olanak sağladığından bu değirmen de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu değirmenlerin yapımı sırasında karşılaşılan en büyük zorluk, değirmenin, suyun çarkın istenen yerine düşmesini sağlayacak biçimde konumlandırılmasıydı. Bazı uygulamalarda bunu sağlamak için uzun bir değirmen deresinin ya da küçük bir setin inşa edilmesi gerekiyordu.¹⁵²

DİPNOTLAR:

1. Eyice, Semavi, "Hamam", DİA, İstanbul 1997, c. XV, s. 431.
2. Turan, Osman, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yay., İstanbul 1997 (6. Baskı), s. 350.
3. Eski Hamam, Eski Tas, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 69-72.
4. Baykara, Tuncer, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2009, s. 101.
5. Eyice, age., c. XV, s. 431.
6. www, Orhan, Türk Hamamı, İstanbul 2002, Çitlembik Yay., s. 31-36.
7. Arseven, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi, c. 2, s. 680-683.
8. Önge, Yılmaz, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", Vakıflar Dergisi, sayı: XII, s. 115-127.
9. Alkan, A. Turan, "Hamamlar", Osmanlı Ansiklopedisi, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, c. 3, s. 196-197.
10. Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, Tarih Vakfı Yurt Yay., (Yayına haz. Arısan, Kazım-Arısan Günay, Duygu), İstanbul 2000, s. 299-301.
11. Akyavaş, age., s. 64-65.
12. Özbilgen, Erol, Bütün Yönleriyle Osmanlı, İz Yay., İstanbul 2011, s. 287.
13. Özbilgen, age., s. 287.
14. Sarı, Nil, "Osmanlı Hamamları", Osmanlı Ansiklopedisi, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, c. 6, s. 157.
15. Arseven, age., c. 1, s. 223.
16. Kuban, Doğan, 100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi, Gerçek Yay., 2. Baskı, İstanbul 1973, s. 198.
17. Arseven, age., c. 2, s. 678.
18. Kuban, age., s. 199.
19. Kuban, age., s. 199.
20. Arseven, age., c. 2, s. 683.
21. Arseven, age., c. 2, s. 683.
22. Eski Hamam, Eski Tas, s. 23-24; Arseven, age., c. 2, s. 683.
23. Arseven, age., c. 2, s. 684.
24. Arseven, age., c. 4, s. 1859.
25. Kılıcı, Ali, DİA, "Şadırvan" md. c. 38, s. 219.
26. Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları, T.T.K. Yay., Ankara 1997, s. 30-32.
27. Önge, age., s. 32-35.
28. Kılıcı, age., c. 38, s. 220.
29. Kılıcı, age., s. 220-221.
30. Eyice, Semavi, DİA, "Çeşme" md. c. 8, s. 277.
31. Eyice, age., c. 8, s. 278.
32. Eyice, age., c. 8, s. 279.
33. Eyice, age., c. 8, s. 280.
34. Eyice, age., c. 8, s. 282.
35. Eyice, age., c. 8, s. 282.
36. Eyice, age., c. 8, s. 283.
37. Eyice, age., c. 8, s. 277.
38. Kazıcı, Ziya, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul 1999, Kayıhan Yay., s. 322.
39. Arseven, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi, c. 4, s. 1859.
40. Kara Pilehvarian, Nuran – Urfalıoğlu, Nur – Yazıcıoğlu, Lütfi, Çeşmeler, Yapı-Endüstri Merkezi Yay., İstanbul 2000, s. 29; Arseven, age., c. 1, s. 389-390.
41. Kara Pilehvarian – Urfalıoğlu – Yazıcıoğlu, age., s. 26.
42. Kara Pilehvarian – Urfalıoğlu – Yazıcıoğlu, age., s. 26.
43. Kara Pilehvarian – Urfalıoğlu – Yazıcıoğlu, age., s. 26.
44. Kadirga Esmâ Sultan Namazgâhı Çeşmesi, Yeşilköy Bezmialem Valide Sultan Namazgâhı Abdülmecit Han Çeşmesi, Edirnekapi-Rami arasında Topçular'da Sadrazam Mehmet Paşa Çeşmesi.
45. Kara Pilehvarian – Urfalıoğlu – Yazıcıoğlu, age., s. 27-28.
46. Arseven, age., c. 4, s. 1840.
47. Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB Yay., İstanbul 1993, c. II, s. 372.
48. Arseven, age., c. III, s. 1245.
49. Önge, Yılmaz, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları, T.T.K. Yay., Ankara 1997, s. 11.
50. Önge, age., s. 17.
51. Eyice, age., c. 8, s. 286.

52. Su Dünyası, "Suyun Sanatı Musluklar", DSİ Vakfı Yayınları, Ankara 2004, sayı: X, sayfa: 56-57.
53. Akyavaş, age., c. I, s. 231.
54. Önge, "Fiskiyeli Türk Çeşmeleri", Vakıflar Dergisi, sayı: XXII, sayfa: 99-101.
55. Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993, MEB Yay., c. III, s. 135.
56. Urfaloğlu, Nur, DİA, "Sebil" md. c. 36, s. 249.
57. Urfaloğlu, age., c. 36, s. 250.
58. Arseven, age., c. IV, s. 1772.
59. Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, Ankara 1997, TTK Yay., s. 18-19.
60. Arseven, age., c. 4, s. 1772-1774; Pakalın, age., c. III, s. 135.
61. Önge, age., s. 18.
62. Önge, age., s. 18-19.
63. Önge, age., s. 19.
64. Arseven, Türk Sanatı Tarihi, s. 495.
65. Önge, age., s. 19.
66. Önge, age., s. 20.
67. Pakalın, age., c. III, s. 135.
68. Önge, age., s. 25.
69. Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yay., 4. Baskı, c. 3, s. 111-113.
70. Kayapınar, Hüseyin, DİA, "Kuyular", c. 26, s. 510-511.
71. Arseven, age., c. 3, s. 1182-1183.
72. Ögel, age., c. 3, s. 113.
73. Ögel, age., c. 3, s. 115.
74. Ögel, age., c. 3, s. 115-116.
75. Ögel, age., c. 3, s. 116.
76. Ögel, age., c. 3, s. 117.
77. Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yay., 4. Baskı, c. 3, s. 103-104.
78. Ögel, age., c. 3, s. 107.
79. Arseven, age., c. 3, s. 1475.
80. Arseven, age., c. 1, s. 390.
81. <http://abihayatsergisi.com/?portfolio=denem>
82. Su Dünyası, "Suyun Sanatı Musluklar", DSİ Vakfı Yayınları, Ankara 2004, sayı: X, sayfa: 56-57.
83. Akyavaş, age., c. I, s. 227-228.
84. Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları, T.T.K. Yay., Ankara 1997, s. 1-2.
85. Bozkurt, Nebi, DİA, "Sarnıç" md., c. 36, s. 158.
86. Bozkurt, age., c. 36, s. 159.
87. Ögel, age., c. 3, s. 130-131.
88. Çobanoğlu, Ahmet Vefa, DİA, "Sarnıç" md., c. 36, s. 159-161.
89. Çeçen, Kazım, DİA, "Köprü" md. c. 26, s. 252.
90. Çulpan, Cevdet, Türk Taş Köprüleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002 (İkinci Baskı), s. 5.
91. Çeçen, age., c. 26, s. 253.
92. Çeçen, age., c. 26, s. 253.
93. Silivri çayı üzerindeki Silivri köprüsü gibi. Bu köprü bataklık bir arazi üzerinde inşa olunmuştur. Altından büyük bir akarsu geçmemektedir. Bu sebepten bu köprünün kemerlerini yükseltmek ihtiyacı hissedilmemiştir.
94. Çulpan, age., s. 6.
95. Çulpan, age., s. 6.
96. Çulpan, age., s. 7.
97. Çulpan, age., s. 8.
98. Çulpan, age., s. 8.
99. Çulpan, age., s. 8.
100. Çulpan, age., s. 8.
101. Çulpan, age., s. 8.
102. Çeçen, age., c. 26, s. 253; Çulpan, age., s. 13.
103. Çeçen, age., c. 26, s. 253.
104. Cevdet Çulpan, Türk Taş Köprüleri, s. 88.
105. Akçıl, N. Çiçek, "Uzunköprü", DİA, c. 42, s. 266-267.

106. Çulpan, age., s. 15-16.
107. Çulpan, age., s. 17-18.
108. Çulpan, age., s. 18.
109. Çulpan, age., s. 23-24.
110. Çulpan, age., s. 19-20.
111. Çulpan, age., s. 26-28.
112. Çulpan, age., s. 38-39.
113. Çulpan, age., s. 40-42.
114. Çeçen, age., c. 26, s. 253.
115. Çulpan, age., s. 39.
116. Çulpan, age., s. 49.
117. Köprü, Halep kuzeyinden başlayarak güneye doğru akan Kuvayk nehri üzerindedir. Nehrin eski adı Salos'tur. Türkmen aşireti reislerinden Kuvayk Ağa namındaki bir hayır sahibi, nehrin akışını düzenlemek için birçok yerlerinde bentler yaptırmıştır. Kuvayk adı bu zatın hatırasınadır. (Çulpan, age., s. 50.)
118. Çeçen, age., c. 26, s. 253.
119. Çulpan, age., s. 55.
120. Çulpan, age., s. 58-59.
121. Çulpan, age., s. 60.
122. Çulpan, age., s. 61.
123. Çulpan, age., s. 62.
124. Çulpan, age., s. 63-64.
125. Çulpan, age., s. 66-67.
126. Çulpan, age., s. 67.
127. Çulpan, age., s. 68.
128. Çulpan, age., s. 69.
129. Çulpan, age., s. 70.
130. Çulpan, age., s. 71-72.
131. Çulpan, age., s. 72-73.
132. Çulpan, age., s. 73-74.
133. Çulpan, age., s. 75.
134. Çulpan, age., s. 76.
135. Çulpan, age., s. 77.
136. Çulpan, age., s. 153-154.
137. Çulpan, age., s. 147.
138. Çulpan, age., s. 140.
139. Çulpan, age., s. 148.
140. Çulpan, age., s. 132-133.
141. Çulpan, age., s. 8-9.
142. Karakaya, Enis, "Su Kemerî", DİA, c. 37, s. 444-445; Arseven, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi, c. 4, s. 1839.
143. Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları, T.T.K. Yay., Ankara 1997, s. 2-3.
144. Arseven, age., c. 4, s. 1840.
145. Ögel, age., c. II, s. 49-50.
146. Ögel, age., c. II, s. 51-54.
147. Birici, Sevim, "Klasik Türk Edebiyatında Âsiyâ", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ 2007, c: 17, sayı: 1, sayfa: 99.
148. Yiğit, Ahmet, XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE) Bahar 2007, sayı: 18.
149. Atilla Bir-M. Şinasi Acar-Mustafa Kaçar, Anadolu'nun Değirmenleri, İstanbul 2012, s. 31-32.
150. Bir-Acar-Kaçar, age., s. 57.
151. Bir-Acar-Kaçar, age., s. 60-61.
152. http://www.onelun.com.tr/degirmencilik_hakkinda.html